

Ahlaki ekonominin sınırları: Kilis'in kayıtdışı ekonomisi ve yeni zenginleri

H. Pınar Şenoğuz*

Özet: Bu çalışma Kilis sınır kasabasında yürütülen saha araştırması ve derinlemesine görüşmelere dayanarak kasaba sakinlerinin ithal ikameci sanayileşme döneminde ticaret ilişkilerini düzenlemeyi ve/veya yasaklamayı amaçlayan hükümet politikalarına ve bu faaliyetlere katılanları kriminalize edip marjinalleştiren hegemonik söylemlere nasıl hem karşı koyup hem de bunları yaratıcı bir şekilde kendilerine mal ettiğini inceliyor. İşadamlarına dönüşmüş bir kaçakçı ve kırsal arka plandan kentli orta sınıfa yükselmiş bir geniş ailenin hikayesinden bakarak sınırın yalnızca ülke sınırı olmayıp aynı zamanda kasaba sakinlerinin manipüle edip etrafından dolanarak sosyal hareketlilik mekanizması olarak yararlanmaya çalıştığı ekonomik ve hukuksal çeperler olarak yaklaşıyor. Sınırışı kayıtdışı ticareti incelerken 'ahlaki ekonomi' kavramına odaklanıp bu ekonomik pratiklerin önemli ölçüde büyük girişimciler tarafından kontrol edilmekle birlikte ne ölçüde devletin, kamu ve yerel sanayi yatırımlarını teşvik edemediği, kasaba halkına istihdam imkanları sunamadığı koşullarda yeniden bölüşüm mantığına oturduğunu ve bu pratiklerin ulusaşırı suç ağlarıyla iç içe geçtikleri ölçüde nasıl servet ve yukarı hareketlilik yarattığını tartışıyor.

Anahtar sözcükler: Ahlaki ekonomi, sınır kasabası, kayıtdışı ticaret, ulusaşırı suç ağları, yeni zenginler, sosyal hareketlilik

Bana kimse eroinci, silahçı diyemez. Vehbi Koç bakkallıktan, Sabancı hammallıktan zengin olduysa, ben berberlikten gelmişim.¹

Bu sözler Kilisli bir işadamlarının hayat hikâyesini adeta özetliyor. İşadamlarının sözlerini bundan on yıl kadar önce bir gazeteye verdiği demeçten alıntılıdım. Berber lakaplı işadamlarının adı 1980'li yıllarda uluslararası yeraltı dünyasıyla bağlantılı altın, uyuşturucu ve silah kaçakçılığıyla anıldı. Gazetelerde hakkında altın kaçakçılığı, para aklama, hayali ihracat ve cinayete azmettirme gibi iddialar orta-

(*) ODTÜ, doktora öğrencisi.

1 Faruk Mercan, "Bankama izin verilseydi şimdi bir numaraydım", *Zaman*, 4 Haziran 2002.

ya atıldı, çeşitli yolsuzluk soruşturmalarına konu oldu. Fakat Berber, kendisine yöneltilen suçlamalardan cüzi bir cezaıyla kurtularak devlet makamlarından hürmet gören hayırsever bir işadamına dönüşmeyi başardı. Berber, İstanbul'a yerleşmiş olup memleketinde hayırseverliğiyle tanınan işadamları arasında en popüler isimdi. Servetini miras edinmemiş veya babasının işini devralarak yaratmamıştı. Babasının berber dükkanında çırak olarak çalıştığı ilk gençlik döneminden kalma lakabı, babasının erken ölümünden sonra bir ömürlük zaman diliminde en alttan en yukarıya kadar tüm sınıf basamaklarını çıkma başarısına delaletti.

1980'li yıllarda kanun yürütücülerin cevaz vermediği, haksız kazanç sağlamakla suçlanan birinin kendini nasıl saygın bir işadamı olarak kabul ettirip yüksek makamlı devlet adamlarıyla ilişkilerini koruyabildiği bir muammaydı. Hemen hiç sanayi yatırımının ve iş alanının olmadığı, 1980 sonrasında nüfusunu orta büyüklükteki tüccarların, eski eşraf ailelerin, az gelirliilerin ve yoksullaşan köylülerin oluşturduğu küçük bir sınır kasabasında² bir berber çırağı nasıl İstanbul'da yatırıma dönüştürdüğü bir servetin sahibi olabiliyordu? Daha da önemlisi, bu ekonomik zenginleşmeden en az payı alan alt sınıfların gözünde işadamlarının zenginliği nasıl adilane kazanılmış bir servete dönüşmüştü?

Berberi öne çıkarmamın sebebi, onun hikâyesinin ülkenin coğrafi periferisinde formel piyasa işleyişinin dışındaki servet yaratma biçimlerine dikkat çekmesidir. Bu makalede Kilis etnografisinden hareketle, sınıraşırı mübadele ve değer yaratma biçimlerinin alt sınıfların ahlaki ekonomisini oluşturduğu kadar, yukarı hareketliliği sağlayan servet birikimlerine de dönüşebildiğini ileri sürüyorum. Ahlaki ekonominin sınırlarını çizmek üzere Kilis kasabasında 1960-1980 döneminde ortaya çıkan gündelik geçim stratejilerinin, devletin sınıraşırı mübadele ilişkilerine yönelik düzenlemelerine ve kriminalize edici hegemonik söylemlere ne ölçüde direnebildiğini tartışacağım. Tartışmama saha etnografisi ile hegemonik söylemleri kasaba sakinlerinin anlatılarıyla üst üste koyabilmek için taradığım yerel ve ulusal gazete haberleri dayanak oluşturuyor.

Hem kriminalize edici hegemonik söylemleri deşifre etmek hem de kriminalize edilmekten kaçındığı için sahanın bilgisini saklayan ketum tutumu alt etmek, araştırmacı olarak kasaba sakinleriyle yakınlık kurmamı gerektiren 'sami mi bir etnografiyi' (Herzfeld, 2009) gerektiriyordu. Bu amaçla, Kilis'te kaldığım yaklaşık bir buçuk yıl boyunca eşraf ve tüccar aileleri, sınır köylüleri, küçük esnaf, taşımacılık şirketi sahipleri, kamu ve özel sektör çalışanları, yerel bürokrat ve siyasetçilerle görüştim.³ Sınır antropolojisini yalnızca bir yöntem olarak de-

2 Kilis 1996'da il yapılarına kadar Gaziantep'e bağlı bir kasabaydı. Bu yüzden makale boyunca kasaba olarak söz ediyorum.

3 ODTÜ sosyoloji bölümünde yürüttüğüm doktora çalışmam için 2010 Ocak'ından 2012 Haziran'ına kadar geçen sürenin hemen hemen tamamını Kilis'te geçirdim. Kilis'in Osmanlı yönetiminde Halap vilayetine bağlı kırsal hinterlandı olmaktan Cumhuriyet döneminde bir sınır kasabasına dönüşmesini konu alan araştırma kapsamında kasaba halkının sınır aşırı mübadele ilişkilerinin nasıl değiştiğini anlamaya çalıştım. Bu makale araştırma kapsamında yürüttüğüm görüşmecilerden alıntılara da yer veriyor. Görüşmecilerimin mahremiyetini korumak için isimlerini değiştirdim.

ğil, aynı zamanda kasabadaki geçim pratiklerini tartışabileceğim bir teorik çerçevede olarak benimsiyorum.

Sınır çalışmaları, sosyal bilim literatürünün devlet ve ulusu değişmez ve birbiriyle özdeş gören devlet merkezli bakışını eleştirerek sınırdaki dinamiklerin ekonominin işleyişine dahil olduğunu vurgular (Schendel, 2005). Sınır sakinleri, ulusasıırı mal ve insan akışıyla devlet arasında düzenleyici bir rol üstlenir. Sınır bölgelerindeki gelir getirici faaliyetler genellikle simsarlık, patronaj, güvenlik hizmetleri, yaratıcı iletişim ve transfer yöntemlerini içeren karmaşık bir organizasyon gerektirir (Parizot, 2014; Roitman, 2004, 2006; Galemba, 2008, 2012a; Heyman ve Campell, 2007) ve devletin düzenleyici otoritesiyle rekabet eden otorite odaklarını ortaya çıkarır (Roitman, 2001; Schendel ve Itty, 2005). Yasal düzenlemelerin dışında hareket eden, vergilendirme ve diğer denetimlerden kaçarak kâr etmeyi amaçlayan girişimler ve bu tür faaliyetlere kaçınılmaz olarak eşlik eden gizlilik durumu, sınırasıırı ayarlamaların yapılabilmesi için sınır sakinlerinin işbirliğini ve emeğini gerektirir. Bu yaklaşımlardan hareketle, makalede iki hikâye temelinde kasabadaki gündelik geçim faaliyetlerinin marjinal ekonomiler olmayıp ulusasıırı ağlar ve yerel güç yapılarıyla iç içe geçtiğini vurguluyorum.

Berber'in hikâyesi, yurtiçi altın ve döviz piyasasının 1980 ticaret liberalizasyonu öncesinde Ortadoğu ve Avrupa'daki ticaret ve finans merkezleriyle bağlantılı olarak gelişimini anlatıyor. Koyuncu ailesinin hikâyesi, 1960-1980 arası korumacı devlet politikalarının etkisiyle Kilis sınırından giren kaçak altın ve dövizin yanı sıra, kaçak tüketim malları ticaretinin kasabanın toplumsal tabakalaşma yapısını nasıl değiştirdiğini gösteriyor. Son iki bölüm bu ticaret faaliyetlerinin yurtiçi tüketim piyasalarının parçası haline gelip ülke coğrafyasına yayılmasına rağmen bu faaliyetleri sınır bölgesine sıkıştıran kriminalize ve marjinalize edici söylem ile kasaba sakinleri arasında bu faaliyetleri meşrulaştıran düzenleyici etik pratiklere odaklanıyor.

Berberin hikâyesi: Kaçakçı, mafya babası, işadamı

Girişte alıntıladığım söze dönersem, Berber'in Türkiye'nin en zengin sermayedarlarından Koç ve Sabancı'ya atıfta bulunması manidardır. Bu iki ismin Cumhuriyet tarihinin ilk yarısında devlet himayesi, hükümetlerin teşvik ve kayırmaları sayesinde zengin olduğu söylenir. Bununla birlikte, bu isimlerin servetlerini kendi çabalarıyla kazanan çalışkan ve uyanık, örnek işadamları olduğu yönünde güçlü bir inanç mevcuttur. Meslek hayatları, en düşük işlerden (sonuçta biri bakkal, biri hamaldır) iş dünyasının en tepelerine yükselmelerini anlatan başarı hikâyeleridir. Bu başarı hikâyelerinin zengin olmayı hayal eden muhterislerle, bunu başarmak için çok çalışmaları gerektiğini öğreten bir ders niteliğinde olduğu ileri sürülebilir. Bu hikâyeler aynı zamanda, zengin olmaya can atıp bu

uğurda çalışmaya ahdeden herkese bir gün bu ihtimalin gerçekleşeceğini vaat eder. Berber'in adından hiç ayrılmayan lakabı, meslek hayatına nasıl olup da çıkararak başlayıp bir servet biriktirebildiğini ilk bakışta sorgulattır da olsa, başarısının en bariz göstergesi olmuştur.

Berber, 1980 darbesinden sonra askeri yönetimin açtığı kovuşturmaların sonuçsuz kalmasıyla otel sektörüne yaptığı yatırımlarını İstanbul'da devam ettirdi. Bugün İstanbul'daki Kilis Vakfı'na başkanlık eden Berber, vakıf aracılığıyla yürüttüğü, şehirlerde okuyan Kilisli öğrencilere burs ve yurt sağlamak, memleketi Kilis'te yoksullara yardım etmek, camii, okul ve üniversite binası yaptırmak, çeşitli cemiyetlerin sürdürdüğü gönüllülük işlerine mekân sağlamak için bina satın almak gibi hayır işleriyle biliniyor. Memleketini sık sık ziyaret ediyor. Yaptırdığı fakülte binasının temel atma töreninde olduğu gibi, yerel bürokratlar tarafından kırmızı halıyla karşılanabiliyor. Yerel gazetelerde Kilis valisi ve belediye başkanlarıyla bir araya geldiği etkinlik haberleri sıklıkla yer alıyor.

Berber'in adı, geçtiğimiz yıl 17 Aralık tarihinde basının manşetlere taşıdığı, AKP hükümetini kendisini devirmek üzere kirli bir komplo olarak nitelendirmeye iten rüşvet ve yolsuzluk operasyonunun ardından yeniden ortaya çıktı.⁴ Operasyondan görüntü ve telefon kayıtlarının tartışmalı bir şekilde basına sızmasının ardından, Berber'in adı gazetelerde İranlı işadamını, İçişleri Bakanı Muammer Güler'le tanıştıran kişi olarak geçti. Çeşitli köşe yazarları Berber'in adının geçmesinden hareketle 17 Aralık operasyonu ile 1980'lerin sonunda yürütülen, Berber'in önemli bir rol oynadığı, Türkiye-Bulgaristan bağlantılı bir şebekeye yönelik para aklama ve altın kaçakçılığı soruşturması arasındaki benzerlik ve sürekliliğe dikkat çekti.⁵ 1980'li yıllarda şebekenin, Türkiye'den Lübnanlı bir tüccarın bulunduğu İsviçre'ye 450 ton altın kaçırdığı sanılıyordu.⁶ Aynı dönemde şebekenin ayrıca kara parayı, uyuşturucu ve silah trafiğini finanse etmek üzere Bulgaristan sınırından Türkiye'ye altın ve döviz şeklinde sokarak akladığından şüphelenildi.⁷ Berber 1980'lerin ilk yarısında da altın kaçakçılığı, para aklama, hayali ihracat ve cinayete azmettirme gibi suçlamalarla karşı karşıya kal-

4 Hatırlanacak olursa, 17 Aralık operasyonu ile ilgili ortaya atılan iddialar, Türkiye ile İran arasında, bakanların oğulları, hükümete yakın işadamları ve idarecilerin de karıştığı bir para aklama ve altın kaçakçılığı şebekesine işaret ediyordu. İranlı genç bir işadamlarının şebekenin lideri olarak geçtiğimiz yıl boyunca İran üzerindeki ekonomik ambargoları delerek Türkiye'den 6 milyar dolarlık altın ihracatı yaptığı, Türkiye'de açılan gerçek ya da paravan şirket hesapları aracılığıyla para transferinin sağlanması için Türk ortaklarına 60 milyon dolar rüşvet verdiği düşünülüyordu.

5 Uğur Dündar, "Ürkütücü Gerçeği Açıklıyorum", *Sözcü*, 21 Aralık 2013. Aykut Erdoğan, "Dostluğun Mimarı Berber Yaşar çıktı", *Birgün*, 23 Aralık 2013. Ahmet Kahraman, "Berber Yaşar'ın Dönüşü", *Yeni Özgür Politika*, 21 Aralık 2013. Semih Hiçyılmaz, "Özal'dan Erdoğan'a Hortum İstikrarı", *Evrensel*, 24 Aralık 2013.

6 Çetin Yetkin, "Türk Mafyasının Kasası İsviçre 1-7", *Milliyet*, 28 Ağustos 1989 - 3 Ekim 1989. Berberle ilgili bilgiler büyük ölçüde bu yazı dizisinden derlenmiştir.

7 Sağlam, Bulgaristan hükümetinin altının kilosu başına 50 ABD doları ve döviz işlemlerinin %1'i kadar komisyon alan bir şirket kurarak yasadışı altın ve döviz trafiğinin sınırından geçişine izin verdiğini iddia eder (1991: 63).

mıştı. Hakkında tutuklama emri çıktığında bir süre oturma izninin bulunduğu İsviçre'de yaşamış, bu suçların hiçbirinden mahkum olmamıştı. Altın kaçakçılığı suçundan yirmi yıl hapis cezasına çarptırılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Berber, ülkeye dönüşünde Özal tarafından affedilmişti. Yasadaki bir değişiklik sayesinde aldığı yegâne ceza, Türk parasının değerini koruma kanununu ihlal-den ötürü 100.000 TL para cezasına çarptırılmak olmuştu.

Bahis konusu olan altın kaçakçılığının iki ülke arasındaki fiyat farkından fayda sağlayarak 1980 darbesini takip eden ilk üç yılda Türkiye ekonomisini büyük zarara soktuğu ileri sürüldü.⁸ Kaçakçılığın yanı sıra, Türkiye'den yapılan hayali ihracatın ön ödemesi olarak gösterilen döviz transferleri de gerçekleştirilmişti; hayali ihracat soruşturması 55 milyon dolarlık ihracat işleminin gerçekleştiği iddiasına yer veriyordu. Şebeke üyeleri Özal hükümetinin ülke kalkınmasını finanse etmek amacıyla çok ihtiyaç duyulduğunu vurguladığı döviz transferleri karşılığında vergi iade teşviklerinden yararlanmıştı. Altın ve döviz piyasaları 1980'lerin ortalarından itibaren yeni yeni serbestleştiriliyordu ve hükümet açısından ihracata dayalı bir büyümenin gerçekleşmesi için ülkeye altın-döviz girişi gerekiyordu.

1980'lerdeki yolsuzluk skandalı başbakan Turgut Özal'ın Türk ve Lübnan yeraldı dünyasının öne çıkan isimleri ve bir Türk kamu bankasının müstakbel genel müdürünün de aralarında olduğu Türkiyeli seçkin işadamlarıyla Zürih'te bulunduğu haberleri üzerine patlak verdi. İddialara göre, Berber Türkiye başbakanıyla Lübnanlı tüccarı bir araya getirmişti.⁹ Nice zaman sonra, Berber konuşulanları ifşa etmeksizin buluşmayı doğrulayacak, başbakanın o günlerde dünyanın bir numaralı tüccarı olduğunu söylediği Lübnanlı altın sarrafına Türkiye'de altın borsasını kurmasını önerdiğini, sarrafın bu teklifi reddettiğini söyleyecekti.¹⁰

Para aklama skandalı İsviçre basınında daha geniş yankı bulmuştu. Skandalı ortaya çıkaran haberlerde İsviçre bankalarında Lübnan bağlantılı para aklama işlemlerinin iki milyar doların üzerinde olduğu kaydediliyordu. Siyasetçileri hedef alan tepkiler ülkenin müstakbel devlet başkanı olacağına kesin gözüyle bakılan Adalet Bakanını görevini bırakmaya zorladı. Tarihin cilvesi, Adalet Bakanının, banka hesaplarına şeffaflık getiren ve daha birçok önlem almayı öngö-

8 Çetin Yetkin, "Türk Mafyasının Kasası İsviçre 1", *Milliyet*, 28 Ağustos 1989.

9 Bu haberler 1989'da baş gösterdi. Ama toplantının tarihi çıkan haberlerde net olarak belirtilmemiştir. *Milliyet*'in konuyla ilgili yazı dizisi toplantı tarihini belirtmeyip, Lübnanlı tüccarın toplantıyı doğruladığına dair açıklamalarına yer vermiştir. Erbil Tuşalp'ın *Birgün*'de yayımlanan yazısı, toplantının 1985 yazında gerçekleştiğini belirtir. Bkz. Erbil Tuşalp, "Otel Odası Pazarlamacıları", *Birgün*, 24 Eylül 2005.

10 Bu bilgi için bkz. Faruk Mercan, "Bankama izin verilseydi şimdi bir numaraydım", *Zaman*, 4 Haziran 2002. İddialara göre Başbakan Özal Lübnanlı tüccara çifte vatandaşlık ve Kıbrıs'ta kendine adına bir banka açması için teklifte bulunmuş, tüccar ise bu teklifleri geri çevirmişti. Berber, Lübnanlı tüccarın Türkiye'de yasadışı herhangi bir girişiminin olmadığını, Özal döneminde Merkez Bankası'na altın sattığını kaydetmişti. Hükümet 1984'te altın piyasasını serbestleştirmeye yönelik adımlar atmakla birlikte, 1989'a kadar altın satışının Merkez Bankası tekelinde kalmasını sağladı (Sağlam, 1991).

ren yolsuzlukla mücadele kanununun en büyük destekçilerinden biri olmasıydı. Bakan, 1989 yılı başlarında Lübnanlı tüccarın şirketinde başkan yardımcısı olan kocasını, şirkete yönelik muhtemel bir para aklama soruşturması hakkında uyardığı ortaya çıkınca istifa etmek zorunda kalmıştı. Lübnanlı tüccar İsviçre’de hiçbir suçtan hüküm giymemiş ama ülkedeki banka sistemi reforme edilip kara paranın güvenli cenneti olmaktan çıkarılınca mecburen Dubai’ye yerleşmişti.

Bütün bu gazete haberlerinin işaret ettiği ortak nokta, aralarına Berber’in de dahil olduğu yeni zenginlerin Türkiye’de bir zümre olarak 1980 sonrasında görünür olmasıdır. Aslına bakılırsa, Kilisli yeni zenginler 1960’lardan itibaren kaçakçılıkla palazlanmaya başlayıp, işadamlığına terfi etmeden önce ‘kanun bozucu’ olarak damgalanmaktan nasiplerini aldılar. Daha önce belediye başkanlığı ve milletvekilliği yapmış bir görüşmecime göre, Gaziantep sıkıyönetim komutanı kaçakçılık yaptığı şüphesiyle kasaba sakinlerine zor zamanlar yaşatmış, toplanmadık adam bırakmamıştı. Bunun sonucunda zenginler kasabadan büyük şehirlere, özellikle İstanbul’a göç etmişti. Eski kaçakçı olan başka bir görüşmeciyse, kendilerini kovuşturan askerî yönetimin onları mafya babası olarak gördüğünden yakınmıştı.

Ezcümle, 1980’li yılların sonlarında bazı gazete haberlerinde, ucu dönemin başbakanı Turgut Özal’a kadar uzanan ulusaşırı yeraltı bağlantılarına ilişkin ciddi iddialar ortaya atılınca Kilis kasabası da öne çıktı. Osmanlı sosyal düzeninden kalma toprak sahibi eşrafin köklü şeceresinden, kuşaklar arası servet aktarımından ve kültürel sermayesinden yoksun bu zümre, kamusal kültürde Özal döneminin mirası olarak kabul edilen yozlaşma ve yolsuzluğun en somut ürünü olarak algılandı. Sözgelimi, bir gazete haberi son dönemlerde ‘mafya babası’ olarak görünürlük kazananların içinde, aralarında Berber’in de olduğu kan bağı ve evlilik yoluyla akraba birçok kasaba yerlisinin bulunmasından ötürü kasabayı ‘küçük Sicilya’ diye adlandırdı.¹¹

Coğrafi sınırların ahlaki ekonomisi

Berber’in hikâyesine dair bilgimiz, buzdağının basın sayesinde görünen ucuyla sınırlıdır; sonuçsuz kalan polis ve meclis soruşturmaları, istihbarat raporlarına göndermelerle dolu iddialı gazetecilik dosyalarından ibarettir. Yine de Berber’in hikâyesine bakarak ekonomi ve devletin çeperinde servet yaratımına ilişkin ipuçları edinmek mümkündür. Fakat bunun için önce Berber’in yükselişini hazırlayan toplumsal koşulları nasıl okuyacağımızı belirlemek gerekiyor. Bu noktada devletin sınır bölgelerinde formel piyasa düzenlemeleriyle kayıt altına alamadığı ya da yasadışı ilan ettiği yerel geçim pratiklerinin küresel ekonomiyle bağlantılarını tartışan incelemelere başvuracağım. Ahlaki ekonomi kavramı bu tartışmaları merkezinde duruyor.

11 Kilis “Küçük Sicilya: Babaların 13’ü Kilisli”, *Milliyet*, 13 Aralık 1988.

Ahlaki ekonomi, Britanya Marksistlerinden E. P. Thompson’ın 18. yüzyıl İngilteresi’nde yeni piyasa ekonomisinin köylülüğü açlığa mahkum etmesiyle, köylülerin ayaklanarak eski düzendeki ihtiyaç ekonomisi temelinde yenden ekonomik adaleti tanımlamalarını ve piyasa dışı yollarla bunu hayata geçirmelerini anlatır (Buğra, 1998). Thompson’da ahlaki ekonominin öne çıkan yönü, piyasadaki değişim ilişkilerine karşı karşılıklılık ve yeniden bölüşüm temelinde kurulmasıdır. Bununla birlikte, ahlaki ekonomi kavramının sınır çalışmaları literatürüne James C. Scott’un (1976) Güneydoğu Asya köylü direnişlerini incelemesi sayesinde bir model olarak girdiği söylenebilir. Scott, ahlaki ekonomiyi köylülerin piyasanın saldırısına karşı geçim hakkı olarak kavranabilecek bir kolektif güvence arayışı olarak tanımladı (Roitman, 2000). Ahlaki ekonomi, köylülerin kapitalizmin kırsalda yarattığı sarsıntılara karşı toprak sahipleriyle –aralarında paternalist otoriteyi de içeren– karşılıklılık ilişkileriyle direnmesini mümkün kılıyordu.

Ahlaki ekonomi modeli, sınır çalışmalarında Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla çözülen sosyalist piyasadan kapitalist piyasaya geçiş döneminde ortaya çıkan kayıtdışı sektörü (Hann ve Hann, 1998; Pelkmans, 2006) ve çokuluslu anlaşmaların yarattığı ulusötesi piyasaya kaçakçılık ile direnen yerel ekonomileri (Galemba 2012a, 2012b) anlatmak için kullanıldı. Bu çalışmalar, kavramı idealize edip piyasa (ve devlet) dışı bir alanı göstermek yerine, sınır sakinlerinin devlet dışı kanalları kullanarak formel piyasanın kurallarına nasıl direndiklerini, devletin düzenleyici otoritesini nasıl manipüle ettiklerini, bozduklarını ya da altını oyduklarını gösterdi.

Örneğin, Galemba’nın Meksika-Guatemala sınırındaki kaçak mısır ticaretine ilişkin araştırması, Scott’un modelini sofistike bir şekilde sınır köylülerinin çokuluslu ticaret düzenlemelerine kaçak mısır ticaretiyle direnişine uyarladı. Araştırma, köylülerin geçinmek için geliştirdiği ‘yasadışı’ ekonomik stratejilerin hangi ahlaki değerler etrafında kurulduğuna odaklanıyordu (Galemba, 2012b: 717-718). Galemba (2012a), Kuzey Amerika Serbest Ticaret Anlaşması’nın (NAFTA) imzalanmasıyla birlikte tarım destek alımlarının kaldırılması sonucu geçim kaynaklarından olan Meksika ve Guatemala köylülerinin ‘serbest ticaret’ fikrini kendi geçinme hakları doğrultusunda hayata geçirdiklerini ortaya koydu. Ona göre, köylüler küresel piyasaya karşı çiftçi kimliklerinden beslenen bir ahlaki duruşla kaçak mısır ticaretini meşrulaştırıyordu. Sınır köylülerin mısırı ticarileştirme haklarını savunmaları onların çiftçi kimliklerini yadsı-mıyor, “tam tersine mısır yetiştiriciliğine bel bağlamanın artık ekonomik olarak yaşanmaz kıldığı koşullarda köylülük rollerini desteklemede tamamlayıcı, hatta zarurî” bir rol oynuyordu (Galemba, 2012b: 719). Köylülere göre mısır yetiştiriyorlarsa, satmaya da hakları vardı.

Coğrafi sınırların kaçak ve kayıtdışı geçişlerle delinmesini devletin toprak bütünlüğü üzerindeki gücünü yitirmesi olarak düşünülebilir. Fakat sınır çalış-

macıları bunun aksini savunuyor. Buna göre, devletin kayıt altına alamadığı ya da yasadışı ilan ettiği mübadele ve değer yaratma pratikleri çoğu zaman devletin işleyişini güçlendirir (Schendel, 2005; Gupta, 1995; Reeves, 2007; Das ve Poole, 2004; Roitman, 2004). Örneğin Janet Roitman, Çad havzasının içine aldığı Nijerya, Nijer, Kamuran, Çad ve Orta Afrika Cumhuriyeti sınırlarındaki kaçak faaliyetlerinin devletin düzenleyici otoritesinin zayıflatıldığında bile devletin iktidarını sağlamlaştırabileceğini ileri sürmüştür. Roitman'a göre devletin düzenleyici otoritesiyle devlet iktidarını birbirinden ayırmak gerekir. Devlet kaçak geçişler üzerindeki kontrolünü tam olarak sağlayamadığı için bu pratikler devletin düzenleyici otoritesinin çoğullaşmasına yol açar. Sözgelimi, Çad havzasındaki kaçakçılık ve gasp faaliyetleri örneğinde, kimin zenginleşip kimin istihdam edileceğine nihai olarak karar verenler, devletin kontrol edemediği otorite figürleri, yani askerî tasfiye programıyla işsizler ordusuna katılan askerler, gümrük memurları, büyük tüccarlar ve siyaset bağları olan yerel şeflerdir. Bu otorite figürleri topladıkları aracılık komisyonları, fidye, haraç, koruma karşılığı istedikleri bedeller, sınır gümrüklerindeki veya pazarlarında aldıkları vergi ve ücretlerle kendilerine mali taban yaratarak, kaçak ticarete erişimi şiddet yoluyla kontrol ederek devlet otoritesine rakip olmuştur (Roitman, 2006).

Aynı sebeple, devletin formel piyasa işleyişi ve düzenlemeleri dışında kalan bu pratikleri devletin gözünden bakarak enformel veya kanunsuz olarak adlandırmak yanıltıcıdır (Roitman, 2006; Nordstrom, 2000; Galemba, 2012a; Schendel ve Itty, 2005). Enformel faaliyetler genellikle yanlış bir şekilde kapitalizmin yeni geliştiği piyasalarda ortaya çıkan veya üretim faaliyeti sayılamayacak marjinal ekonomiler olarak değerlendirilmiştir. Roitman, bu ekonomilerin marjinal olmadığı gibi, bu piyasaların hakim üretim biçimlerinden ve dolaşım kanallarından ne ölçüde ayrıştırılabileceğinin tartışmalı olduğunu savunur (1990). Carolyn Nordstrom'a göre devlet dışında işleyen güç ve mübadele ilişkileri yasal, yarı yasal, gri piyasalarla bütünüyle kanunsuz faaliyetlerin tümüne yayılmıştır (2000: 36). Her iki yazar da bu faaliyetleri enformel ya da kanunsuz olarak adlandırmanın çağrıştırdığı düzensizlik, istisna ve keyfiyete karşın bu faaliyet alanının son derece örgütlü, hakim üretim ve dolaşım biçimlerine entegre, kurallı ve hiyerarşik otorite ilişkilerine tabi olduğunu belirtir. Düzenlenmemiş ticaret (Roitman 2004, 2006), gölge ağlar (Nordstrom, 2000) gibi alternatif kavramlaştırmalar devletin yasal çerçeve içine aldığı durumlarda dahi kayıtdışı bıraktığı bu faaliyetleri tanımlamak içindir.¹²

Bu faaliyetlerin *devlet dışı* olduğunu söylemek, onların devlet kurumları ara-

12 Tam bu sebeple 'kayıtdışı'nın enformel olana karşılık gelmediğini düşünüyorum. Roitman ve Nordstrom formel-enformel, legal-illegal gibi ayrımlar yerine bu pratiklerin devlet dışılığını vurgulamak için resmî-gayri resmî ayrımını tercih ediyor. Kayıtdışı bu yazarların vurguladığı gibi devletin düzenlemeleri dışında kalan faaliyetlerin geçişkenliğini anlatabilecek bir kavram olarak benimsenebilir.

cılığıyla ve bunların etrafında iş gördüğünü yadsımak anlamına gelmez. Devletlerle gölge ağlar birbirinden ayrı otorite alanları ve siyasi-ekonomik organizasyonlar olarak bir arada var olur (Nordstrom, 2001: 219). Roitman neoliberal küreselleşmeyle kayıtdışı ticaret faaliyetlerinin devleti devre dışı bırakan yeniden bölüşüm rejimleri haline geldiğini söylerken, Nordstrom savaş kartelleri kadar savaş bölgelerinde geçim mücadelesi veren sıradan insanların da gölge ağların parçası olduğunu hatırlatır. Ne var ki Roitman’a göre bu faaliyetlerin iktisadi yeniden bölüşümü sağlar hale gelmesi, devletin neoliberal politikalarının sonucudur. Afrika devletleri, yapısal uyum programları, kamuda küçülme ve özelleştirmenin devleti kaynak dağıtıcı bir rolden çıkarmasından ötürü bu iktisadi yeniden bölüşüm mekanizmalarına aslında çanak tutuyordur. Bu anlamda, Afrika’da kayıtdışı ticaretin dünyası devletin yasa ve düzen sağlayamadığı boşlukta ortaya çıkan özerk ve muhalif bir ahlaki ekonomi modeline uymaz (Roitman, 2006: 265).

Roitman’ın eleştirileri, Türkiye’de devletin yönetim işleyişinin 1980 darbesiyle birlikte yeniden şekillenmesinde kayıtdışı ekonomilerin rolüne ışık tutabilir. Türkiye’de devlet ve kayıtdışı arasındaki ilişki büyük ölçüde akademi dışında konu edildi. Ulusaşırı ağların faaliyetleri ‘derin devlet-mafya’ temelinde irdelendi. Çoğunlukla gazetecilik kökenli araştırmacılar tarafından hayalî ihracat, kaçakçılık gibi faaliyetlerin devletin kontrgerilla operasyonlarını finanse etmek kullanıldığına dair önemli iddialar ortaya atıldı (Hatip-Karasulu, 2005). Ama bu bakış açısı ‘mafya’yı devletin düzenleyici otoritesinin çoğullaşmasının tezahürü olarak okumak yerine devleti yekpare, tarihsel erek atfedilmiş bir özne olarak ele alır. Ulusaşırı ağlara özerk bir hareket alanı tanımayarak onları devletlerin hakim özne olduğu, uluslararası güç dengesine dayalı bir ilişkiler sistemi ne yedekler. Berber’in yukarıda ayrıntılandığı hikâyesi, bu bakışın kavramsallaştırdığı devlet-mafya ilişkilerinin medyadaki yansımalarına bir örnek teşkil ediyor. Ne var ki ulusaşırı suç örgütleriyle devletin siyaseti arasındaki ilişki bu makalenin kapsamı dışındadır. Benim amacım Kilis kasabasında “yasadışıllığın mikrosiyaseti”ne (Galemba, 2013) bakmaktır. Böylelikle Berber’in hikâyesinde altı çizilen ulusaşırı ağların yerelde hangi pratikler, anlamlar ve değerler etrafında kurulduğunu gösterip Kilis sınırındaki ticari faaliyetlerin ne ölçüde ahlaki ekonomi olarak değerlendirilebileceğini tartışacağım.

İthal ikameci sanayileşme ve kayıtdışı ekonomi

Berber’in hikâyesi, medyada ‘kaçakçı’dan ‘mafya babası’na giden bir söylem kaymasını ve yolsuzluğun 1980 sonrası dönemle özdeşleştiğine yönelik güçlü bir kanıyı ortaya koyuyor. Buna göre, 1980 sonrası devreye sokulan neoliberal politikalar hukuk devletine, demokratik toplum normlarına yeterince biat etmemeyi, sağlıklı işleyen serbestleşmiş bir piyasa ekonomisi için gerekli hukuki alt-

yapıyı oluşturma kararlılığını sergileyememenin sonucudur (Öniş, 2004). Örneğin, Özal hükümetince 1980'lerde ihracatı teşvik amacıyla verilen vergi iadelerinin, rant yatırımına dönüşmesi ve hayalî ihracatların artması bunun en belirgin göstergesidir.¹³

Oysa bu tür pratiklerin neoliberalizmle ortaya çıkmadığını hatırlamakta fayda var. Siyaset bilimci Peter Andreas küreselleşmenin ulus-devletlerin kayıtdışı ekonomik faaliyetler üzerindeki denetimini yitirmesine yol açtığı inancının, özellikle küreselleşme teorisyenleri arasında yaygın olduğunu söyler (2011). Andreas "illegal küreselleşme" dediği bu tezin ne kadar sorunlu olduğunu irdeler. Ona göre geçtiğimiz yüzyıldan beri bu uluslararası faaliyetlerin ne yaygınlık ne de işlem hacmi açısından arttığını ikna edici bir şekilde savunmak mümkündür. Andreas, "uluslararası organize suçun eski bir ekonomik pratiğe yeni bir terim bulmaktan ibaret" olduğunu düşünmektedir (2011: 406). Başka bir deyişle uluslararası organize suç, geçmişten beri tanışık olduğumuz kaçakçılıkla aynı şeydir. Andreas'a göre bu faaliyetler kaçakçılıkla aynı niteliklere sahiptir: Her ikisi de kolluk güçlerini düzensiz ve yetkilendirilmemiş dolaşım kanalları aracılığıyla alt ederek tespit ve idrak edilmeksizin sınıraşırı hareket edebilir.

Bu tartışmadan hareketle, Kilis sınırında yerel ölçekli kaçakçılığın 1960-1980 arası ithal ikameci sanayileşme döneminde uluslararası gölge ekonomilerin parçası haline geldiğini savunuyorum. 1960-1980 arası ithal ikameci dönemin ayırt edici yönü, yerli üretici burjuvaziyi uluslararası rekabetten koruyup ulusal piyasanın oluşması için gelir dağılımını sağlamak amacıyla ekonominin devlet tarafından idaresiydi (Keyder, 1987: 150-151). Dolayısıyla ithal ikameci sanayileşme, kısıtlı kaynakların, özellikle dövizin devlet kontrolünde kullanırılmasını, buna bağlı olarak yüksek ithalat tarifeleri ve aşırı değerlenen döviz kurlarını getirmişti. Türkiye'de yaygın kamı bu dönemde gelişen karaborsa altın-döviz piyasaları ve kaçak mal girişinin bu korumacı devlet politikalarının doğal sonucu olduğudur. Oysa Kilis örneği bize bu piyasaların otomatik olarak devletin korumacı politikaları tarafından yaratılmadığını, tarım dışında gelir getirici faaliyetin olmadığı koşullarda sınır sakinlerinin bu politikaları yaratıcı bir şekilde kendi lehine çevirip rant yatırımına dönüştürdüğünü gösteriyor.

Kasabanın yerlileriyle yaptığım görüşmeler, sınırda 1980 öncesinde uyuşturucu ve döviz trafiğinin olduğuna, Beyrut'tan yasal yollarla çıkan altın ve dövizin Kilis'e kaçak sokulup İstanbul'a taşındığına işaret ediyor.¹⁴ Bu dönemde ka-

13 Öniş ve Webb ihracatı teşvik amaçlı vergi iadelerinin başlangıçta ihracat maliyetlerini düşürmek için ve KDV iadesine ikame edilmek üzere yürürlüğe sokulduğunu ama sonradan hükümet teşvikine döndüğünü ileri sürer: "Birincisi, iade oranının ihracatçının toplamda ödediği vergi miktarıyla ilişkili olmayıp bu miktarı aşabiliyordu. İkinci olarak, iade uygulaması KDV'den önce yürürlüğe sokulmuştu; esas KDV iadesi de eklendiğinde önceki iade uygulaması bütünüyle teşvik olarak kaldı. Uzun vadede bu teşvikler istenmeyen çarpıklıklardı" (Öniş ve Webb, 1994: 157).

14 Bu durum Türkiye'deki altın ticareti üzerine araştırmalar tarafından da destekleniyor. Sağlam, Kapalı Çarşı'da Kilis kökenli sarraflarla görüşmelerine dayandırdığı çalışmasında Kilisliğin ulu-

çok gelen altının parası aynı yoldan gizlice dışarı çıkarılıyordu. Beyrut 1950'lerden beri uluslararası altın ticaretinin önemli merkezlerinden biriydi. 1956'da İsviçre'ye benzer banka gizlilik yasasının kabul edilmesi Beyrut'u "Ortadoğu'nun İsviçresi" haline getirmişti (Gates 1989: 19). 1980 öncesi Türkiye'de, kalbi İstanbul Kapalı Çarşı'da atan ulusal altın ve döviz piyasası büyük ölçüde yeraltındaydı çünkü alım-satım ve ticareti devletin koyduğu tarife ve yükümlülüklerle katı bir şekilde düzenlenmişti.¹⁵ Kapalı Çarşı'daki altın-kuyumcu dükkanları vatandaşların arz ve talebine seslenen ticari işlemlerin gerçekleşmesini sağlamakla kalmayıp aynı zamanda "talep tarafında kaçak döviz arayan girişimcilere ve arz tarafında ülkeye getirdikleri yabancı parayı sessizce bozdurmak isteyen kişilere paralel bir banka hizmeti sistemi" sunuyordu (Naylor, 2004: 201). Bu banka hizmeti sistemi, uluslararası para transferlerinin kayıtdışı olarak yapılabilmesine imkan sunan, güvene dayalı bir havale sistemi olarak da iş görüyordu.¹⁶ Dolayısıyla sistem hem uyuşturucu parasını havale etmek isteyen kaçakçılar hem de dövizlerini getirirken daha yüksek bir kura bozdurup vergi ödemekten kurtulmak isteyen gurbetçiler açısından elverişliydi.

Berber'in Lübnanlı tüccarla ilişkisinin 1960'ların başına uzandığı iddiaları, görüşmecilerin Kilis sınırındaki kaçak altın ticaretinin geçmişine dair açıklamalarını doğrular niteliktedir. Berber'in ilişkisi Lübnanlı tüccarın babasına dayanıyordu. Baba ve oğul tüccarlar, 1970'lerin ortalarında Lübnan İç Savaşı'nın patlak vermesiyle İsviçre'ye taşınana kadar Beyrut'ta uluslararası üne sahip olmuştu. Basında yer verilen rivayete göre Berber, Lübnanlı baba-oğulla ticaret yapıyor, altın ve döviz ticaretini Kapalı Çarşı'daki dükkanından yönetiyordu. Görüşmecilerimin belirttiği kadarıyla, Kilisli girişimciler 1970'lerde Kapalı Çarşı piyasasının en güçlü aktörleriydi.

İthal ikameci dönem kasabayı yeraltı altın ve döviz trafiğini kolaylaştıran istasyonlardan biri haline getirmekle kalmayıp, bölgeyi kaçak malların toplanıp dağıtım noktası haline gelen yüksek duvarlı depolar, pasaj dükkanları ve evlerle bezeli bir sınır coğrafyasına dönüştürdü. Kasaba manzarasının 1960-1980 arası değişimini, yoksul ve kır kökenli bir geniş ailenin yerel siyasette etkili, ara-

sal ve uluslararası altın ticaretinde öne çıktığını belirtiyor. Sağlam'a göre 1980'li yılların başında uluslararası altın ticareti yurtiçi piyasada düşük kalite İran altınını toplayıp altının standart değerinde işlenerek yurtdışına satılmasını içeriyordu. Yine de Suriye hükümeti, sınırlarındaki değerli metal trafiğini 1980'lerin ortasında durdurana kadar Suriye'den altın gelmeye devam etti (Sağlam, 1991: 63).

15 Altın ticaretinin serbestleştirildiği 1980'li yıllardan önce Çarşı'da satılan altının toplam hacmi hakkında tahmin yürütmek mümkün değildir. Bununla birlikte 1980-1982 arasında Çarşı'da el altından yapılan satışların 200 ila 250 tonu bulunduğu tahmin ediliyor (Sağlam, 1991).

16 Kilis'teki döviz bürolarının da bu şekilde işlediğini düşünüyorum. Bu büroların tamamı kayıtsız çalışıyor. Saha araştırmam sırasında dinlediğim bir hikâye, bazı döviz bürolarının aynı zamanda güvene dayalı bir havale sistemi ile işletebildiğini düşündürdü. Kilisli bir tanıdığım, bir arkadaşıyla gittiği beş metrekairelik küçük bir döviz bürosunun, arkadaşının söylediği bir şifre sonrası ciddi miktarda para teslim aldığına tanık olmuştu. Görünürde arkadaşı döviz bozdurmamış ama dükkandan parayı çıkmıştı.

larında uluslararası taşıma şirketinin de olduğu birkaç ticari girişiminin sahibi orta sınıf bir konuma nasıl taşındığını anlatarak örnekleyeceğim. Koyuncu ailesinin hikâyesi ulusaşırı ağların yerel ayaklarının nasıl kurulduğunu anlatıyor. Keza ailenin hikâyesini takip ederek, servet birikiminin kasabanın yukarı hareketliliğe kapalı sosyal katmanlaşma yapısını nasıl kırdığını, kasaba ekonomisinde aile tekellerinin nasıl kurulduğunu, kaçak ticaretinin ulusal tüketim piyasasını ve büyük şehirlerdeki işporta sektörünü nasıl beslediğini görmek de mümkün olacak.

Zenginlik göstergesi olarak altın ve yukarı hareketlilik

Koyuncu ailesi kasaba merkezinde alt katı işyeri yazıhanesi olarak kullanılan büyük bir apartman binasına sahipti. Eski büro eşyalarıyla döşeli geniş yazıhanenin dip tarafındaki kapısı, her cuma namazdan çıkıp gelen düzenli ziyaretçiler ile sıcak bir çorba ihtiyacındaki muhtaçların aşevine dönüşen son derece büyük bir mutfığa açılıyordu. Apartman binası kasabanın kalabalık cuma namazı cemaatinin topladığı büyük camisine çok yakındı. Yakın çevredeki bir dükkan sahibinin anlattığı kadarıyla, apartman binasının camiye yakınlığı yazıhaneyi namaz çıkışı uğrak yeri haline getiriyordu. Kasaba merkezine giderken yol üstündeki dükkan sahibine ikram ettiği çayın ve muhabbetin hatırına arada bir uğrar olmuştum. Mütevazı ve sakini bir adam olmasına rağmen ülke gündeminde konuştuğumuzda sükunetini kaybederdi. Konuşma da böyle zamanlarda Koyuncu ailesine gelip dayanırdı.

Dükkan sahibi, aile bireylerine yaranmak için yazıhaneyi dolduran kasaba sakinlerinin görüntüsüne dayanamadığını söylüyordu. Kasabadaki bazı ailelerin siyasi patronaj ilişkilerinin yardımıyla kaçakçılıktan zenginleşmesini eleştiriyordu. Ailenin, kardeşlerin en büyüğü ve Doğru Yol Partisi (DYP) il başkanını olan aile reisinin ölümüne kadar koyu bir DYP destekçisi olmasına rağmen, Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) iktidara geldikten sonra bu partiye geçmiş, hatta bazı aile üyeleri yerel parti teşkilatında önemli konumlara gelmişti. Koyuncu ailesinin geldiği sınır köyünün bir sakini, aile büyüklerinin ölümünden önce, kabineye başkanlık eden ilk kadın olan DYP lideri Tansu Çiller'i 1990'ların ortalarında köyde nasıl ağırladığını canlı bir şekilde hatırlıyordu. Görüşmecime göre köyün kadınları, önemli misafirlerine sofraya donatıp onurlandırmak için kazan kazan yemek kaynatmaktan hasta olmuştu.

Koyuncu ailesinin yazıhanede konuştuğum büyük kardeşi, ailenin kırsal arka planını hatıra getirecek şekilde, geleneksel yakasız pazen gömlek ve şalvar giyen bir adamdı. Ailenin kökeni, karma evlilikler yüzünden Kürt akrabaların da bulunduğu Arap ve Türkmen aşiretlerin yerleştiği sınır köylerinden birine dayanıyordu. Türkiye-Suriye sınırının çizildiği 1920'li yıllar bu toplulukları sınırın öbür yakasına taşan akrabalık ilişkilerine sahip geniş ailelere dönüştürmüş-

tü. Ailenin büyük ağabeyi, ailenin hayvancılık yapan bir ağa ailesi olduğunu, ama İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra toprak ve hayvanlarını kaybederek yoksullaştığını söylemişti. Ailenin 1980 öncesinde kaçak altın ticareti yaptığını belirtmekten de çekinmemişti. Altın ticareti başlangıçta bölgeseldi: Beyrut'tan Halep'e geliyor, Halepli tüccarlarca alınıp Türkiye'deki alıcılara satılıyordu. Aile işi babalarıyla başlamıştı ve altının sınırdan teslim alınıp Gaziantep şehrine taşınmasından ibaretti. Bunlar, İsviçre'den Beyrut'a yasal olarak ithal edilip Suriye'nin içlerine ve Türkiye sınırlarından kaçak olarak sokulan yaklaşık bir kilogram ağırlığındaki altın külçeleriydi. Aile, 1970'lerde altını Kilislielerin yatırımlarını taşıdığı ve altının ulusal ölçekte değişim gördüğü Kapalı Çarşı'ya götürmeye başlayacaktı.

Ailenin başka bir üyesi olan Mustafa, 1960-1980 döneminde kaçağın hızla değerlenmesini daha iyi resmedebildi. 1960 öncesinde Mustafa, sınır köylerinin diğer yeniyetme gençlerinin yaptığı gibi, Amerikan ve misyoner yardımlarıyla Suriye'ye gelen ceketleri sınırdan geçirip satıyordu. Hatırında kaldığı kadarıyla köyleri on dört haneydi. Sınır o yıllarda henüz mayınlanmamıştı. Anlattığına göre, bir külçe altının 5.000 lira değerinde olduğu o yıllarda, sınırı geçirmeleri gereken her altın teslimatında sınırın öbür yakasındaki altın ağalarından 2,5 ila 5 lira alıyordu. Sınırın iki yakasında birbirine yakın köylerin arasında sadece üç kilometre mesafenin ve akrabalık ilişkilerinin olması sık teslimat yapılmasını mümkün kılıyordu. Yükü sınır çizgisini belirlemekte kullanılan bir sınır taşının dibinden alıp, eski ama köy yollarında rahatlıkla yol alan güçlü Rus motorun üzerinde kasabadaki altın sarrafına götürüyordu. Kasabadaki kuyumcu sarraf da o yükü bir sonraki adresine teslim edecekti. Sınırın karşı yakasındaki ağalar genelde defter tutar, Mustafa'ya birikmiş kazancını birkaç ayda bir öderlerdi.

Sınırdaki kaçakçılık, devriye gezen askerle köylüleri karşı karşıya getirip silahlı çatışmaya dönüştüğü için tehlikeliydi. Ama tehdidin boyutları 1950'li yıllarının ikinci yarısında, sınır boyunca 400 ila 800 metre derinliğinde bir şeridin mayınlanıp ölüm tarlalarına dönüştürülmesiyle büyümüşü. Mayın, gerek külçe altının gerek yük taşıyan sırtçılara (sınır köylüsü hamallara 100-120 kilogram kaçak yükü sırtladıkları için böyle deniyordu) verilen ücretin değerlenmesini sağladı. Bunun yanı sıra, altın ticaretinin hacmi de önemli ölçüde arttı. Mustafa'ya göre yurtiçine giren külçe altın çoğunlukla Kilis sınırından giriyor, küçük bir oranı Türkiye-Suriye sınırındaki başka noktalardan sokuluyordu. Altının resmî satış fiyatı 1960'larda ikiye katlandı ve 1970'ler boyunca tırmanmayı sürdürdü.¹⁷ Bir sırtçı taşıdığı yükün ne olduğundan bağımsız 100 lira kazanmaya başlamıştı. Mustafa'nın kardeşleri artık yerel sarraf konumundaydı ve kilogram başına altından kazançları sınır karakoluna verilen rüşvet düşüldüğün-

17 Sağlam (1991) 1960-1980 öncesi bir kilogram altının satış fiyatını şu şekilde veriyor: 1950'de 6 (TL); 1955'te 9,25; 1960'ta 16; 1965'te 14; 1970'te 21,50; 1975'te 80,50; 1980'de 1.835.

de 600 ila 700 liraya yükselmişti. Nihai anlamda Halepli tüccar ile altının İstanbul'daki alıcısının el sıkıştığı bir ticaret ilişkisinde ara komisyonculuk yapmalarına rağmen Mustafa'ya göre konumları işgücünün başkası tarafından satın alındığı hamallıktan çıkmış, patronluğa terfi etmişti. 1970'li yılların sonunda sınırdan günde 300 ila 400 kilogram altın geçiyordu ve hamallar dikenli tellerden mayınlı alana sokulmak yerine gümrük kapısından gidip gelerek daha fazla sefer yapabilir hale gelmişti.

Koyuncuların hikâyesi kır kökenli bir ailenin akrabalık ve siyasi patronajı sosyal sermaye haline getirip babalarından kalma kaçakçılığı aile işine dönüştürerek kentli orta sınıf saflarına hızlı yükselişine işaret ediyor. Aile ekonomik gücü sayesinde 1980 sonrasında da kentsel imar rantları ve sosyal yardımın dağıtımında etkili klientalizm¹⁸ ilişkileriyle iç içe geçen yerel siyasette önemli bir konuma sahip oldu. Araştırmam süresince klientalist ilişkilerin hem kentsel gelişmenin yarattığı rantın hem sosyal yardımların dağıtımında etkili olduğunu gözlemledim. Ailenin bu yükselişini ayrıca İsviçre'den Beyrut ve Kilis yoluyla İstanbul'a yol alan altın trafiğiyle İsviçre'ye aynı yoldan döviz akışı olarak geri dönen kara para trafiğinin oluşturduğu büyük resme oturtmak gerekir.

Koyuncu ailesinin köylüsü başka bir kaçakçının röportajından alıntılar, altın ve döviz trafiğinin birbirini nasıl bütünülediğini ortaya koyabilir:

Çarşıyı biz indirir kaldırırdık. Borca aldığım mal satılmaya kadar ben birisinin kasasına para koydum. ... O biraz geç geldi. Gelene kadar kasayı mark dolarla doldurdum ya. Bir çuval mark dolar topladım Kapalıçarşı'da İstanbul'da. Buradan altın götürürsün, oradan döviz alırsın.

Kaçak altın İstanbul'da döviz karşılığı satılırdı.¹⁹ 1960-1980 döneminde yıllık 500-600 kilogram altın üretimi hariç, ulusal altın piyasasını kaçak girişi besliyordu. Ancak dönemin son birkaç senesinde düşük kalite İran parası ve altın külçeleri ülke sınırlarından içeri girdi (Sağlam, 1991). Bu durum, Kilislileri yeraltı döviz piyasasıyla göbekten bağlı altın ticaretinin başlıca ulusal oyuncusu haline getiriyordu. Hatta aralarından bazıları uluslararası ortaklarıyla iş yapan mafya babaları olarak sıyrılabilirdi. Berber örneğinin ortaya koyduğu üzere, altın

18 Klientalizm terimiyle devlet siyasetçileri ve bürokratlarının hizmet verdiği vatandaşla konumlarından gelen gücü kullanarak karşılıklı ilişki kurmasını kastediyorum. Buna göre siyasi klientalizm, siyasetçinin seçmene sunduğu hizmetin oy karşılığı olarak verilen bir 'ayrıcılığa' dönüşmesini anlatır (Sayarı, 2011: 9). Klientalizm tartışması, kapitalizme veya modernleşmeye geçiş aşamasında 'geleneksel' güç ilişkilerin etkisini sürdürdüğü, pederşahi himayecilik (patronaj) incelemelerinden esinleniyor. Osmanlı tarihçiliğinde yerel yöneticileri tanımlayan himayecilik bahsi için Mardin (1973) ve Khoury'ye (1990), Osmanlı siyaset tarihini himayecilik üzerinden açıklayan tezlerin eleştirisi için Gelvin'e (2006) bakılabilir.

19 Sağlam Kilisli sarraflarla görüşmelerinde Kilislilerin altını, döviz karşılığı Doğubank İşhanı'ndaki Yahudi sarraflara sattığını belirtiyor (1991: 63). Öte yandan benim görüşmecilerim altını Kapalı Çarşı'ya götürüp sattıklarını söylüyor. Bu iki anlatımın uyumamasından ötürü, Doğubank'taki sarrafların 1960'lı yılların ortasına kadar bu rolü üstlendiğini, Kapalı Çarşı'nın önem kazanmasıyla bu durumun değiştiğini varsayıyorum.

ticareti, ulusaşırı suç örgütleriyle sınır aşırı küçük ölçekli ticaret arasındaki örtük, belli belirsiz bağları açığa çıkarır. Küçük ölçekli ticaret, sermaye birikimi ve tekelleşmeye açıktır; tekel veya yarı tekel rantını toplayan, devletle kurulan patronaj ilişkileri ve şiddete başvurma gücünden avantaj sağlayan, az sayıda rakibin olduğu yüksek riskli alanlarda iş yapan suç örgütlerinin ortaya çıkmasına imkan sunabilir (Yükseker, 2003: 67-68).

Bu büyük resmin içinde Koyuncu ailesinin patronluğa yükseliş deneyimi, sermayenin tekelleşme eğilimini mikro düzeyde daha çarpıcı bir şekilde belli ediyor. Büyüyen iş hacmiyle karlar arttıkça ve yasal ya da yasadışı aktörlerin uzak mesafelerden dahil olmasıyla, bunun gibi kârlı işler içine giren sınır sakinleri servetin yeniden bölüşümünden uzaklaşıp kendi girişimleri etrafında aile tekelleri kurmaya yönelir (Galemba, 2012a: 10). Aile altın işini bölgesel küçük çaplı ticaretten ulusal piyasaya taşımıştır. Koyuncu ailesi örneği, yeni zenginlerin himaye ettiği bir ekonomide aşağı tabakanın sınıf atlamasında altın ticaretinin önemi işaret eder. Ailenin yukarı hareketliliği kasabanın sosyal tabaka yapısında yeni zenginlerin yükselmesine izin veren değişikliğin parçası olarak anlaşılmalıdır.

Kaçak ticaretin sivrilttiği ilk kuşak yeni zenginler, başta eski zenginlerin kurduğu paternalist ilişkilerle yükselmişti. 1940-1960 yıllarına ilişkin anlatımlar, ilk kuşak yeni zenginlerin toprak rantı ve ticaretle geçinen eşrafin istihdam ettiği çalışanlar veya kaçakçılar olduğuna dikkat çekiyor. Bu kişiler, kendi hesabına ticarete başlayana kadar eşrafin Suriye tarafındaki çiftliklerinden edindiği mahsul geliriyle yaptığı altın yatırımını gizlice Kilis'e sokuyordu. Bu dönemde yeni zenginler, Berber'in kuşağının aksine eşrafin kültürel sermayesinden bağımsızlaşan ayrı bir zümre niteliğine kavuşmamıştı. Tersine yereldeki eşrafin arasına girebilmek için onun zevk ve değerlerine öykünüyordu. Emlak, yeni zenginleşen ailenin üst tabakaya yükselişinde öne çıkan bir statü sembolü olabilir (Berteaux-Wiame ve Thompson, 1997: 134-135). Örneğin, amcaları 1950'li yıllarda altın tüccarı olarak ünlenen yaşlı kuşaktan iki kız kardeşin anıları, yeni zenginlerin eşrafin sahip olduğu toprak ve taş konak gibi mülkleri satın alarak bu tabakanın sosyal statüsüne sahip çıkmaya çalıştığını gösteriyordu. Amcaları eski toprak sahibi bir eşraf ailesinden, 1915 tehirci sonrası Ermenilerden kalan, ailenin konak olarak kullandığı göz hastanesi binasını satın almıştı.

Altın ticaretiyle zenginleşmenin ilk örnekleri, herkesin can attığı zenginlik statüsünün lakaplara dönüşmesiyle de belli ediliyordu. Sarah Green, dolaşım halindeki altının Avrasya kültüründe –zenginlik göstergesi olarak üzerinde taşınan ziynet olduğunu da hatırlatarak– zenginliğin en bariz şekilde vücuda geliş ve aile servetini korumanın istikrarlı bir yolu olarak görüldüğünü yazar (Green, 2009). Kilis'te zenginliği anlatan lakaplar, mesleğin kuşaklararası aktarımı veya eğitim gibi olağan sınıf atlama pratiklerini es geçerek sosyal basamakları tırmanabilen servet sahiplerinin doğuşuna işaret eden en belirgin işaretlerdir.

Kilis “küçük Beyrut”: Kasabada kaçak mal piyasasının büyümesi ve pasajlar

Koyuncu ailesi yalnızca altın ticareti yapmayıp Beyrut'tan Türkiye sınırına gelen birçok kaçak malın ticaretine de soyunmuştu. Aile kasabaya taşınıp işlerini bir pasaj dükkanında yürütüp Beyrut'tan gelen kaçak malları satmaya başladı. Görüşmecilerin belirttiği üzere, Beyrut'taki ticaret liberalizasyonu, şehri 'serbest pazara' dönüştürerek Batı ve Uzakdoğu'dan gelen ihraç malların güneydoğu Türkiye'nin içlerine kadar ulaşmasını kolaylaştırıyordu. Ayrıca Baas yönetiminin teşvikleri, ihraç malların fiyatının düşmesine yol açarak Kilisli tüccarları işlerini büyümeye kolayca ikna ediyordu.

Aile, Halep'ten kaçak mal getirerek başka şehirlerden kasabayı ziyaret eden müşterilere satmaya başladı. Mustafa dükkanda müşterileri karşılayıp mutfak eşyaları satar görünürken, dükkanın arka tarafı altın işinin yürütülüp dağıtımının sağlandığı bir yazıhane gibi çalışıyordu. Bu mallar, meşhur kaçak pazarından ötürü kasabaya otobüs turlarıyla gelen yerli turistlere satılıyordu. Aslına bakılırsa, müşteriler kasaba dışında polis devriyelerine yakalanıp aldıklarının ellerinden olması riskini göze almak durumundaydı. Ama kaçak mallar pasaj dükkanlarında rahatlıkla satılıyordu. Satın alınan mala kasaba sınırlarını aştığında kaçak diye el konulmasına rağmen, pasajlar kasabayı serbest pazara dönüştürmüştü. Görüşmeciler bu dönemin kasabasını 'küçük Beyrut' olarak anıyordu. Ne var ki mallar 1960'ların sonunda kasabanın ana caddesinde pıtrak gibi büyüyen pasaj dükkanlarında serbestçe alınıp satılabiliyordu.

Adalet Çarşısı adı verilen ilk pasaj, belediye tarafından 1967'de kasabanın dairesel gelişmiş eski merkezini iki yarıküreye bölen Cumhuriyet Caddesi'ne inşa edilmişti. Pasajın yapılması, sınırdan gelip seyyar satıcılar ve bohçacı kadınlar tarafından sokak köşelerinde satılan malların kayıt altında satılabileceği bir pazaryeri oluşturma ihtiyacına sesleniyordu. Adalet Çarşısı iki katlı binada 36 dükkanı barındırıyordu ve kasabadaki ticaret hacminin 50 milyon lirayı bulduğu bir zamanda yıllık 115.000 lira kira gelirine sahipti (Konyalı, 1968). Adalet Çarşısı'nı, tanınmış bir kaçakçının yaptırdığı pasaj izledi. Bir görüşme cime göre kasabalılar, kaçakçının belediyenin yaptırdığı gibi bir pasajı kendi imkanlarıyla tek başına yaptırabilmesine hayret etmişti. Çarşının kasabanın ana caddesine yapılması ticaret hayatının, tarihi merkezin göbeğine kaymasını fitilledi. Sonraki yıllarda caddeye sıralanan pasaj dükkanlarının raflarını daha fazla kaçak mal doldurdu. İki katlı havuşlu (avlulu) taş binalar, yerlerini çimento binalara bırakmak üzere sırayla yıkılmayı beklediler. Dükkan sayısı 424'ü buldu.²⁰

20 Pasajlardaki dükkan sayısı 1990 yılı devlet istatistiklerinde belirtilmiştir (Ökkeş, 1994). 1980 darbesinden sonra pasaj yıkılmadığı için sayının 1970'lerden bugüne değişmediği varsayılabilir. Ama Mustafa'ya göre dükkan sayısı o yıllarda 700 ila 800 arasındaydı.

Sınır araştırmacısı Neşe Özgen, Gaziantep ve Kilis'teki pasaj sahiplerinin yerel eşraflarla tüccar-sarraf aileler olduğunu belirtir (Özgen, 2005). Pasajların inşasına hızlı kentleşme koşuttu; pasaj dükkanları çoğunlukla yüksek katlı apartman binalarının giriş ve zemin katlarında yer aldı. 1967'deki kentsel planlama çerçevesinde yürütülen yol çalışmaları, dar sokakların genişletilerek tarihî dokunun bozulmasına sebep oldu ve imarın yapıldığı yerlerde betonlaşmayı hızlandırdı (Bebekoğlu ve Tektuna, 2008). Konutun ailevi anlamı açısından bu değişim, babaevinin soyun görünür sembolü olmaktan çıktığına, eski binaların "evin satılıp sıcak paraya çevrilmesiyle genç kuşakları aktarılması öngörülen ekonomik bir miras, bir yatırım türü muamelesi gördüğüne" işaret ediyordu (Berteaux-Wiame ve Thompson, 1997: 133).

Daha önce bahsettiğim kız kardeşlerle görüşmem, betonlaşmanın komşular, yerli tüccarlar, hatta belediye görevlilerinin pasaj inşaatlarını cesaretlendirdiği bir furyaya dönüştüğünü ortaya koydu. 1970'lerde yüksek enflasyonun kasabalıları istikrarlı bir yatırım aracı olarak altın ve dövize yönelttiği ekonomik koşulları da bu furyayı güçlendiriyordu. Altın ve döviz piyasalarının serbest piyasasının olmaması, buna yönelik rant yatırımı, apartman dairesi, pasaj dükkanını gibi mülklere yönelik satış ve kira anlaşmalarının ulusal para yerine döviz ve altınla yapılmasını getirmişti. Kız kardeşler bu furyanın sonuna yetişerek taş evlerini pasaj olması için yıktırılmış oldukları halde yeterince randıman alamamaktan mustarıptı. Yerel kaçak piyasası 1980 darbesi sonrasında gerçekleşen baskınlar sonrası durma noktasına gelmişti. Dükkanlar boş kalmıştı ya da kirasını çıkarmıyordu. Görüşmecilerimin hafızası, 1980 darbesinden önce dükkan kiralarının kaç kilo altın olduğu, altının o dönemdeki değişim değeri hakkında son derece canlıydı. Altın ve dövizin sınırdaki dolaşımı bu metalleri kasaba sakinlerinin kullanımına hazır hale getirmekle kalmayıp hayatlarını ve değer algılarını da dönüştürüyordu.

Bu dönüşüm, kaçak malın dolaşımının yarattığı bir piyasa ekonomisini, kasaba hayatının merkezine koymuş oldu. 1965 nüfus sayımına göre, kasabada kırsal ve kentsel nüfus neredeyse aynı oranda olmak üzere 75.092 kişi yaşıyordu. Ticaret daha o yıllarda bile tarımda istihdamdan sonra nüfusun başlıca uğraşısını oluşturuyordu.²¹ Sanayi büyük ölçüde geleneksel; zeytin ve üzüm mahsereleri, sabun atölyeleri ve el tezgahlarında üretilen ipekli dokumadan ibaretti. Ticarete yönelim, zaten düşüşte olan geleneksel zanaatlar üzerinde yıkıcı bir etki yapmıştı. Kasabada sabunculuk, taş işçiliği, tabaklık-sepicilik, çuvalcılık, bakkırcılık, demircilik, saraçlık-palancılık, kilim dokuma, yemenicilik-köşgerlik, sabancılık, hasırcılık, yorgancılık, terzilik, delikli nakış işi ve radyo, saat tamiri gibi el işçiliklerinden bugün çok azı yaşıyor. Görüşmecilerin o döneme ilişkin

21 Konyalı Kilis Ticaret Odası'nın rakamlarına yer verirken yılı belirtmiyor (1968). Buna göre nüfusun %30'u tarım, %28'i ticaret, %26'sı geleneksel zanaatlar, %2 hizmet sektörü ve %14 sanayide istihdam edilmektedir.

hafızaları, pek çok sakinin zanaatini bırakıp yeni yapılmış pasajlardan birinde dükkan kiralayıp ticaret yapmaya başladığını işaret ediyor.

Sınırı geçen envai çeşit mal, pasajlarda satışa sunulmuştu: kristal bardak ve porselen yemek takımlarıyla meyve bıçakları gibi mutfak eşyaları, yüksek kalite elektrikli ev eşyası ve Avrupa ve Uzakdoğu malı radyo ve teyp çalar gibi elektronik mallar, parfüm ve kozmetik ürünler, sigara kağıdı, iskambil kağıtları, oya boncukları, gündelik hayatın vazgeçilmez eşyaları saat ve saat kayışı, gözlük, çakmak, tırnak makası ve kırtasiye kalemler. Pasajların yarattığı canlılık öylesine çarpıcıydı ki sözgelimi Mustafa kasabayı o yıllarda Paris'e benzetmişti. Eskiden pasaj dükkanı işleten bir görüşmeciye göre, 1970'lerde kasabaya meşhur pasajları yüzünden günde 20 ila 30 otobüs yerli turist uğruyordu.

Pasajlar deyince Walter Benjamin'in 19. yüzyılda yeni kentsel hayat deneyiminin alameti olarak anlattığı meşhur Paris pasajları akla gelmemeli (Benjamin, 2002). Kilis'in betonarme ve karanlık pasajları Paris'teki aydınlık, ferah ve zarif mimari örneklerinden çok uzak olsa gerekti. Ayrıca Benjamin'in vurguladığı ayırt edici dolanma, vitrinlere bakma ve seyretme gibi deneyimleri sunmuyordu. Müşteriler amaçlarının bilincinde olarak kaçak mal almaya geliyordu. Çoğu zaman, örneğin bir yarı otomatik tabanca almak istediklerinde dükkandaki eşyaları inceleme şansları yoktu. O yıllarda pasajda akrabasının dükkanına bakan emekli bir öğretmen, dükkana silah soran potansiyel bir müşteri geldiğinde, onu dükkanda bekletip silah tüccarı olduğunu bildiği bir hemşerisine sormaya gittiğini anlattı. Hemşerisi satılık malların dizildiği rafın arkasındaki zuladan silahı çıkarıp verir, o da dükkana dönüp aldığı müşterisini silahı denemesi için boş bir arsaya götürürmüş.

Her şeye rağmen, kasabanın pasajları Benjamin'in anlattığı kitle tüketimine benzer bir deneyim vaat ediyordu. Formel piyasalarda müşterinin bulamadığı ya da yüksek tarife duvarlarından ancak pahalı fiyatlara bulabildiği yabancı mal girişi, yerli turistlerin kalabalıklaştırdığı pasaj koridorlarındaki tüketim deneyimini yaratmıştı. Kasabaya gelen müşterilerin bakış açısından, dükkan raflarındaki eşyalar 'tapon' yerli mallarla kıyaslandığında Batı veya Uzakdoğu'nun endüstriyel gelişmişliğini ve kalitesiyle bütünleşiyor olmalıydı. Sınır araştırmaları, sınır aşırı dolaşan maddi nesnelerin ulusal ya da ulusası özdeşim kurulabilecek sembolik araçlara dönüşebildiğini göstermiştir (Yükseker, 2007; Reeves, 2007). Bu yüzden Kilis'te 'yabancı' malları ucuz fiyatlara bulmanın talebi kıskırttığı söylenebilir. Mustafa gibi, pasaj dükkanı çalıştıran başka birçok görüşmeci daha, yerli malları da sattığını söyledi. Müşteriler sınırdan geldiğini sandıkları bu ürünlere gerçek değerlerinden daha fazla para ödüyordu. Satışlar kârlı bir günde, Mustafa'nın dükkanın yıllık kirasını çıkartmasına yetecek kadar çoktu. Pasajların gördüğü rağbet, yurtiçinde üretilen düşük kalite veya İstanbul toptancılarından alınma malların kasabaya 'serbest kaçak pazarı' için gelen müşterilere işgüzarca satılmasını kolaylaştırıyordu.

Suç ve düzensizliğin mekânı olarak Kilis

1960-1980 döneminde kasabadaki kaçak mal piyasasının büyümesi ve satışının meşrulaşması, bunun kanunsuz bir pratik olarak görülmediği anlamına gelmiyor. 1967'de *Milliyet* gazetesi ilk sayfasından, kasabanın kaçak mallarıyla dille-re düşmüş dükkanlarına yapılan bir polis baskını duyurdu.²² Arka arkaya yayımlanan bir yazı dizisi, Emniyet Asayiş Dairesi'nin görevlendirdiği on dört seç-me memurdan oluşan bir ekip tarafından yürütülen baskının detayları hakkında bilgi veriyordu. Memurlar dükkanlarda çok sayıda kaçak mal ve tabanca bulmuştu. Haber, yerel yetkilileri şiddetle, arabalarına rastgele ateş açarak veya resmî bir binayı tarayarak yıldırmaya çalışmış kaçakçılara aman vermeyen 'cesur' polislerden söz ediyordu. Bir grup dükkan sahibi tutuklanmıştı.

Gazete haberi, tutuklanmalara tanık olan diğer dükkan sahiplerinin yorumlarına da yer vermişti. Dükkan sahipleri polis operasyonunu şaşkınlıkla karşılamıştı, "Ankara'dan gelen muhallebi çocuklarına" karşı koyamamasından ötürü arkadaşlarını suçluyorlardı. Haber, kasabaya baskın yapan ekibin ertesi gün diğer dükkanlarda inceleme yaptığını da belirtiyordu. Ertesi gün tefrika edilen haberde önde Gaziantep polis şefi eşliğindeki memurların fotoğrafı basılmıştı; "kaçakçılardan korkmadıklarını göstermek istercesine" kasabada serbestçe dolaştıklarını gösteriyordu. Gazeteye göre yetkililer işlerin eskisi gibi gitmeyeceğinin anlaşılmasını istemişti.

1960'ların sonunda medya ve siyasette kaçakçılık sorununu dile getiren söylem, kasabayı kaçakçılığın merkezi olarak resmetti.²³ *Milliyet*'in yazı dizisinde örneklediği gibi, hakim söylem kayıtdışı ticareti sınır bölgelerine hapsederek kriminalize etme ve yolsuzluğa karıştıklarından ya da yetersizliklerinden ötürü yerel yetkilileri suçlama eğilimindeydi. Gazete kaçakçılığın büyük şehirlerle bağlantısından da söz ediyordu ama bu bilgi muğlaklıktı: Kaçakçılık "genelde Ankara ve İstanbul'da oturan ve 'iş'lerini 'uzaktan kontrol' sistemiyle yöneten kişilerin elleri altında" yapıyordu.²⁴ Yine de gazeteye göre baskın, yereldeki tüccarlara 'dokunulmazlık' sağlayan bu kontrolsüz duruma müdahale anlamını taşımaktaydı.

Kuşkusuz baskın kaçakçılığın durmasına sebep olmadı. Hatta 1960 sonlarından itibaren bu faaliyetler mekânsal olarak sınırdan bağımsızlaşıp hacim ve kâr marjlarını büyüttü. Sınır kapıları ve limanlar mayınlı sınır bölgesinden daha faz-

22 Mete Akyol, "Kilis'e Baskın" yazı dizisi, *Milliyet*, 6-8 Mayıs 1968.

23 Örneğin, Güven Partisi milletvekili İhsan Kabadayı meclis konuşması bunu şöyle dile getirmiştir: "Güney-Doğu'daki büyük şehirlerin durumu (Kilis) gibi açık pazar halinde, her türlü kaçak mal alınıp satılmaktadır", TBMM Tutanakları, Cilt 5, 3. Dönem, 89. Birleşim, 26 Mayıs 1970, s. 749. Başka bir örnekte, Kilis'in yerlisi olup CHP Gaziantep milletvekilliği yapan Zeki İslam mecliste söz alarak Kilis'in "her memlekette bulunan mahdud miktardaki kaçakçılara izafeten yalnız kaçakçılık bahis konusu olduğu zaman dile getirilmesini teessürle karşıladığını" belirtir, TBMM Tutanakları, Cilt 38, 1. Dönem, 31. Birleşim, 6 Şubat 1967, s. 896.

24 Kilis'e Baskın II, *Milliyet*, 7 Ağustos 1967, sayfa 7, sütun 1.

la önem kazandı. 1975'te kasabada pasaport taşıyanların sayısı 27.000'i, toplam nüfusun yaklaşık üçte birini bulmuştu.²⁵ 1974'te Suriye'yle ticaret anlaşmasının imzalanması Kilis'te taşıma şirketlerinin ortaya çıkmasını sağladı. Nakliyat kamyonları Gaziantep'ten Suriye'ye yerel tarım ürünleri (çam fıstığı, antepfıstığı, zeytinyağı), tüketim malları ve ev eşyası aksamaları (süpürge, elektrikli ev aletleri için kablo ve prizler, avize lambaları), tekstil ürünleri (halı, seccade, kumaş ve tekstil giyim), hammadde ve yarı mamül ürün (işlenmiş bağırsak ve ameliyat ipliği) taşımaya başladı. Ne var ki bu şirketlerin de döviz kur rejiminin yabancı para girişini son derece katı bir şekilde düzenlemesinden ötürü kayıtdışı yollarla ticaret yaptığından şüpheleniliyordu.²⁶ Suriye dönüşünde kamyon zulalarında kaçak malların taşındığına, özellikle sigara ticaretinin bu şekilde başladığına inanılıyordu. Ayrıca bu dönemde Kilis sınır kapısının İranlı hacılar tarafından kullanılması, bu sınır güzergahını İran üzerinden gelen Afgan uyuşturucusunun Gaziantep'ten nakliyat turları tarafından Avrupa'ya transfer edildiği istasyonlardan biri haline getirmişti. Gaziantep'liğin ortakları arasında işlerini Kilis'ten İstanbul'a taşıyan az sayıda girişimcinin olduğunu tahmin etmek zor değildi.

Yerli tüccarlar da şehirlerle ticari bağlar kuruyordu. Kilis'in kaçak piyasası özellikle İstanbul'daki enformel sektörü besledi. Mustafa'nın görüşmesi, ailenin İstanbul'a arabanın zulasında gönderdiği kaçak malları toptancıya vermek üzere tüccarların satın aldığı, sonunda da bu malların Eminönü gibi işporta tezgahlarının yoğunlaştığı yerlerde satışa çıktığını ortaya koyuyordu. Sözgelimi sınırдан geçip İstanbul'a taşınan Schneider marka kalemlerin kâr marjı masraflar düşüldükten sonra %20 oranındaydı. Tüccarlar kalemleri resmî yollarla ihraç edip ulusal tüketim piyasasında satışa sürmeye kıyasla bu şekilde yarı fiyata satmanın verdiği rekabet avantajından yararlanabiliyordu. Kaldı ki Kilisli tüccarlar bir kovuşturma olduğunda bu mallara fatura bulmakta zorlanmıyordu. Aynı malı yurtiçi piyasada satan bir ithalatçı firmadan belli bir ücret karşılığı fatura kesmesini isteyebilirlerdi.

Öte yandan, Beyrut'tan yapılan kaçak mal ticareti giderek ulusaşırı gölge ağlar tarafından yürütülür hale geldi. Büyük çaplı iş yapan tüccarlar Beyrut'tan İran'a transit gönderilecek mallar için gümrükte evrak işlemlerini tamamlıyor ama mallar Mersin limanından İran'a gitmeden yurtiçine dağılıyordu. Beyrut'tan ge-

25 TBMM parlamento komisyonunun hazırladığı, "Güneydoğu bölgemizde mayınlanarak Suriyelilerin istifadesine bırakılan toprakların temizlenerek işlenir hale getirilmesi, kısmen devlet üretme çiftlikleri olarak işletilmesi ve kısmen de topraksız köylülere dağıtılmasının teminini sağlamak amacıyla" verilen 28 Ocak 1977 tarihli, 10/14 esas numaralı araştırma raporu için bkz. TBMM tutanakları, 4. dönem, 4. birleşim, 1977. 1970'lerden itibaren kaçak ekonomisinin yarattığı istihdam fırsatlarından ötürü kırdan göçler arttı (Ökkeş, 1994). 1975'te kasabada yaşayan nüfus 92.759 kişiyi bulmuştu.

26 Örneğin, Kilis Ticaret ve Sanayi Odası eski başkanıyla görüşme, 1567 sayılı Türk Parasını Koruma Kanununun 17 sayılı kararını öne çıkardı. Karar, ihracatı yapılan malın karşılığının üç ay içinde yurda getirilmesini, yurda getirildikten sonraki 10 gün içinde bir Türk bankasında Türk parasına çevrilmesini şart koşuyordu. Bakanlar Kurulu'nun 17 sayılı Kararı için 6/673 sayılı, 11 Ağustos 1962 tarihli Resmî Gazete'ye bakılabilir.

tirilen mallar Kilis'e ve bölgedeki diğer şehirlere, Sahil Güvenliği atlatıp İskenderiye körfezindeki koylara yanaşan teknelerle dağıtılıyordu. Ama kaçak malların büyük çoğunluğu doğrudan İstanbul gibi büyük şehirlere taşınıyordu. 1970 yılında mecliste kaçakçılık faaliyetlerine ilişkin bir tartışmada söz alan Gümrük ve Tekel Bakanı kasabada satılan yerli mallara kıyasla kaçak malın %20 oranında olduğunu söyleyecekti.²⁷

Bu oranın doğruluğunu veya takip eden yıllarda artıp artmadığını teyit etmek mümkün değil. Fakat, Kilis'e dair 'küçük Beyrut' metaforunun ve kaçakçıların hakim olduğu kasaba imgesinin yanıltıcı olduğu aşikardır çünkü bu bakış, gölge ekonomilerin ağını genişleten büyük tüccarlarla yerelde küçük ölçekli ticaret yapanlar arasındaki bağlantıları bulanıklaştırır. Gölge ekonomilerin ağı liman kapıları ve gümrük bölge müdürlükleri üzerinden genişledikçe, küçük sınır kasabaları gibi çeperler, içerisiyle dışarıyı arasındaki mübadelenin yegane mekânları olarak görünür. Heyman, sınır bölgelerinin böylelikle en uçta, temizlik ideolojisine bağlı görünen riyakar toplumun pis işlerini görüp tüm olumsuz çağrışımları kendinde toplayabildiğini yazar (Heyman ve Campbell, 2007: 215).

Burada iddia edilen şey, sınır sakinlerinin kanunsuz olarak nitelenen faaliyeti kanuni kabul etmesi değil, kanunsuzluğun anlamının farklı güç ve ilişkilere göre değişmesidir. Kanunsuzluk, kriminalize edilen nesnenin (kaçak malın) farklı siyasi, kültürel ve ekonomik alanlarda dolaşıma girmesinin sonucunda değişik anlamlar kazandığı ölçüde, kriminalizasyonun etkileri de güç ilişkilerine bağlı olarak eşitsiz bir şekilde dağılır (Schendel ve Itty, 2005: 16). Örneğin, Kilis'teki dükkanda satılan kalem, kaçak mal muamelesi görürken, İstanbul'da bir sokak tezgahında işporta olarak değerlendirilebilir. Hatırlatmak gerekirse, 1980 öncesinde kanunsuz bir mübadele faaliyetinin parçası olarak yakalanma durumunda alınacak ceza, malın kayıtdışı sektördeki dolaşımında yakalandığından çok daha ağırdı. Yine, kasabanın suç ve düzensizlik mekânı olarak damga yemesi, büyük şehirlerdeki patronlarla bağlantıları gizleyip, onlara anonimlik ve korunma sunuyordu.

Bununla birlikte sınır araştırmacıları, devlet düzenleme pratiğini hiçbir zaman tekelleştiremediği için dolaşan metanın yasallığının devamlı olarak devletle müzakere edildiğini vurgular (Schendel ve Itty, 2005: 24). 1980 darbesinde bölgedeki sıkıyönetim komutanlığında sorgulanan eski bir kaçakçının sorguyu anlatırken aktardıkları bunu açığa vuruyor:

600 bin tonluk gemi Mersin, İskenderun'a yaklaşıyor. Devlet bunlardan vergi aldı mı? “Beyefendi, ben eğer kaçakçılık yaptımsa sizle beraber yaptım, sizlerle para kazandım” dedim. “Ben kimim biliyor musun?” dedi. “Kim olursan ol”, dedim. Beni sor-

27 Gümrük ve Tekel Bakanı Ahmet İhsan Birincioğlu'nun meclis konuşması için bkz. TBMM Tutanakları, Cilt 5, 3. Dönem, 1. Birleşim, 26 Mayıs 1970, s. 759. Gelgelelim, Bakanın ardından söz alan Kilisli Gaziantep milletvekili Şinasi Çolakoğlu kaçakçılığın 1970'li yıllarda arttığını belirtir (s. 766).

guladığına göre herhalde bir şeysin. “Bana isim verebilir misin?” dedi. “Ne isim vereceğim” dedim. Akşama kadar gazeteler yazıyor. Dünya duyuyor. “Senin denizlerde hücumbotların var, deniz üstü arama taraman, jandarman, bir sürü teşkilatın var” dedim. Devletsin ya. “Ben Trabzon’dan yedi kamyon nasıl getireyim? Kimim, neyim ben?” dedim. Ben kendi kendimi tanımamışım. Ben devlet miyim kardeşim? “Eğer böyle bir şey olduysa bunu siz yapmışsınız” dedim.

Kanunsuz faaliyetlerin yürütücüleri sosyal hareketliliğin önünü açabildikleri, servet birikimini iktisadi bir yeniden bölüşüm haline getirdikleri ölçüde müzakerede elleri daha fazla güçleniyordu.

Kaçakçılığın ahlaki ve iktisadi yeniden bölüşüm

Kilis’te 1960-1980 dönemi boyunca başarısız bir zeytinyağı fabrikası kurma girişimi ve TEKEL’in işlettiği şarap deneme evinin suma fabrikasına dönüştürülmesi dışında endüstriyel bir hamle kaydedilmedi. 1960’lı yıllarda kasabada iki büyük beyaz eşya bayii dışında zengin esnaf işletmesi bulunmuyordu; bunlardan biri de 1974’te görünürde Demokrat Partili bir grubun dükkanın parçası olan metruk haldeki camiye zarar verildiğini ve orada içki içildiğini bahane etmesiyle yağmalanıp kapandı. İthal ikameci kalkınma politikalarının maaşları ve tarımsal ürün fiyatlarını yükseltmesine rağmen kasabadaki geleneksel sanayi sektörünün istihdam ihtiyacını karşılaması mümkün değildi. Bu koşullarda, getirisi daha yüksek kayıtdışı ticaret başlıca gelir yaratma kaynağı oldu.

Roitman, Çad havzasındaki sınır yerleşimlerinde kaçakçılık, yol soygunları ve silah gücüyle devletten özerkleşmiş bir birikim rejiminin nasıl yaratıldığını anlatır (2006). Roitman’a göre, yerli halk arasında bu birikim rejimini kontrol eden kişiler, sundukları hizmetlerle servetin yeniden bölüşümünü de sağlar. Bu kişiler yerli halktan topladığı vergi ve haraç gibi gelirlerle hem ticari-finance faaliyetlere katılımı kontrol ederler hem de bu faaliyetlerin istikrarını sağlayarak koruma sunar. Aynı zamanda koruma dışında, dinî cemaatlere yönelik hizmetlere, hastalık, ölüm, felaket dönemlerinde ailelerin ihtiyaçlarına ve bütçe sıkıntısı içindeki devlet kadrolarına para aktararak servetin dağılmasını sağlarlar.

Benzer şekilde, Kilis sınırında devlet düzenlemelerinin dışında kalan mübadele biçimleri yerli halk arasında yukarı hareketlilik imkanları yaratmakla kalmadı, iktisadi yeniden bölüşüme de katkıda bulundu. Sınırdan yaratılan servetin bölüşümü yalnızca sınır karakollarında görev yapan jandarma askerleri ve gümrük görevlilerinin cebine giren gelirlerden ibaret değildi. Aynı zamanda zenginleşen büyük patronların, gelirlerinin bir kısmını devletin ya da belediyenin üstlenmesi gereken sosyal yardım ve hizmetlere transferini mümkün kıldı. Berber örneğinde olduğu gibi, İstanbul’a yerleşen yeni zenginlerin kasabada yaptıkları hayırseverlik faaliyetleri bu transferlerin parçasıdır. Öte yandan, 1980 askerî yönetiminden hemen sonra belediye başkanlığı yapmış bir ağayla görüşme, zen-

ginleşen büyük patronların devlet bütçesinin kısıtlı olduğu durumlarda devlete kaynak aktarabildiğini göstermiştir. Ağa, darbe sonrası geçiş döneminde bütçe sıkıntısı içindeki belediyenin kasabada en büyük işveren olmasından ötürü personel çıkarmak yerine maaşlarını kendi kaynaklarından ödemişti.

Sınırdaki servet yaratmanın toplumsal dayanağı da vardı. Başka bir deyişle, servet yaratma biçimlerinin karşılıklı ilişkileri temelinde yerli halk tarafından kabul görmesi gerekirdi. Bu da faaliyetlerin gizliliği kadar görünürlüğünü şart koşuyordu. Hayırseverlik yoluyla iktisadi yeniden bölüşüm gibi örnekler Meksika-Guatemala sınırına ilişkin çalışmalarında Rebecca Galemba’nın bahsettiği gizlilik ve görünürlük arasındaki hassas dengeye örnektir (2012a). Ticari faaliyette bulunan kişiler, rekabetten ve kıdemli devlet yetkililerinin gazabından kaçmak için işlerini gizli tutmakla birlikte, yerel halkın desteğini alıp meşru bir iş yürüttükleri imajını koruyabilmek için görünürlüklerini sağlamak zorundadır (Galemba, 2012a: 11). Bu faaliyetlerin toplumsal meşruiyeti sadece üst tabakadan alt tabakalara gelir aktarımıyla kurulmaz, alt tabakaların kendi arasındaki yardımlaşma ve dayanışmayla da kurulabilirdi. Eski bir sırtçı olan Mevlüt’le zamanında akrabasının pasaj dükkanına bakan emekli öğretmen Celal’in anlattıkları da bunu doğruluyor:

Celal: Mesela şimdi Mevlüt Abi’nin malı geldi. Beş-on gün dükkanlara dağılıncaya kadar senin evine koyar, benim evime koyar, ötekinin evine koyar. Komşular bunu bilirler. Komşuları sır vermezler. İhbar etmezler. Yoksa kaçakçılık olmazdı yani.

Bu konuşmanın gösterdiği üzere, faaliyetin yasadışılığı toplumsal meşruiyetinin kurulmasına engel olmaz. Hatta yasadışılığın kendi düzenleyici ahlakından bahsedebiliriz.

Roitman, Çad havzasındaki kayıtdışı ticaret ve haydutluk faaliyetlerinin, “meşrû pratiklerin doğasının, bireylerin kendilerinin ve davranışlarının temsillerinin değerlendirildiği” (2006) etik bir alana açıldığını belirtir. Roitman’ın savunusu haydutların pratiğinin doğruyla yanlış, iyiyle kötü arasındaki ayrımlara dayalı, kanun koyucu bir ahlak anlayışıyla kavranamayacağıdır. Başka bir deyişle, bu pratikleri düzenleyen ahlaki değerlerin, insan doğasına dair evrensel ilkelere çerçevesinde anlaşılamayacağını savunur. Roitman’a göre burada yol gösterici olan şey, Michel Foucault’nun ortaya koyduğu etik tanımı olabilir. Foucault’nun etik anlayışı, güç ilişkileri içinde özneleşme dediği, bireyin kendi kendisini davranışlarının öznesi olarak tanıma ve kurma halini anlatır (Roitman, 2006). Bu yüzden, Kilis sınırındaki ekonomik faaliyetlerin kalın çizgilerle yasasının ve ahlakın dışında tanımlanamayacağını, bu faaliyetlerin topluluk ahlakı tarafından düzenlediğini ileri sürüyorum. Roitman’ı takip ederek söyleyecek olursam, bu değerler yapılan edimin doğruluğunu belirleyen ahlaki kurallardan ziyade, yereldeki güç yapıları, devletin idari düzenlemeleri, kaçakçılığın kanunu

ve dinsel referansları gibi birden fazla düzenleyici norma dayanır. Örneğin görüşmeciler, mayınlı alandan geçişlerin sınır karakoluyla anlaşmalı yapılmadığı durumlarda, geçtikleri belli olmasın diye izlerini sildiklerini anlattılar. Görüşmecilerime göre bunun sebebi, sınır karakolundaki jandarma subayının önlem almasına engel olmak kadar, karakolda görevli jandarma erin görev mıntıkasında kaçak geçişin olmasından ötürü ceza almasını da önlemektir.

Görüşmecilerimin hemen hepsi, kaçakçılık faaliyetlerini kategorik bir bütün olarak değerlendirmek yerine meşru ve meşru olmayan pratikleri kendi içinde ayırttılar. Sözgelimi, eski eşraftan yaşlı bir görüşmecime göre yerli halkın al-tın ve tüketim malları kaçakçılığına karışmasına rağmen uyuşturucu ticaretine uzak durmuş olması hayırlıydı. Bazen uyuşturucunun yanına silah kaçakçılığı da ekleniyordu. Başka bir görüşmede, kaçakçılık hırsızlıkla karşılaştırıldı:

Bizim görüşümüzce kaçakçılık şerefli bir suç ama zina gibi yüz kızartıcı suçlar işleyen adamlarla yatıyorsun. Korkmadan gidiyor, askeri tepeliyor, kendi paramı kazanıyorsun. Kimsenin hakkını yemiyorsun. Kaçakçıya kimse dokunmuyor, onu koğuş so-rumlusu yapıyorlar. İçerden bilgi alıyor. En ufak kimseye zararı yok. Devlete de zara-rı yok, sadece vergi açısından bir suç.

Aynı görüşmeci kaçakçılığı neyin helal ya da haram olduğuna dair de ayrımlarla da değerlendirdi:

Kağıt kumar, ev yıkıyor diye iskambil kağıdı getirmezdik. Dinen haram, işimiz rast gitmez diye uyuşturucu, silah getirmezdik.

Helal/haram ayrımı, dinsel referansı kolayca görünür kılıyordu. Fakat bu kategorileri de sabitlemek mümkün değildi. Örneğin, genç bir sigara ve benzin kaçakçısıyla birkaç sınır köyünü dolaştığımda, gencin büyüdüğü köye de uğradık. İmam olan babasının eskiden görev yaptığı bir köydü. İmam, zamanında köylülerle beraber mayınlı alandan kaçakçılık yapmaya giden ve çevre köylerde de çok sevilen bir adamdı. Uğradığımız köyde genç kaçakçıyla ziyaret ettiğimiz aile dostu Suriye'deki çatışmalarla beraber kaçak sigara piyasasına ilişkin gelişmeler hakkında görüş alışverişine koyuldular. Ev sahibimiz sınır köylüleri olarak çektikleri sıkıntıları anlatırken kendi kendine yakındı: "Tamam [kaçakçılık] haram da, işin içinde olup bu kadar çilesini, kahrını çekince de nesi haram diyor-sun". Genç kaçakçıysa babasının sözünü tekrarladı: İmama göre kaçakçılık haram değil, mekruhtu. Mekruhu işlemek, günah ve haramdan ayrılarak kişinin yapmamaya kendisinin karar vermesini gerektiren bir nefis pratiği anlatıyordu.

Buraya kadar kaçakçılık faaliyetlerini düzenleyen değerlerin etik pratikler olarak görülmesi gerektiğine ilişkin örnekler verdim. Son olarak, kaçakçılığın kendi kanunlarından bahsedeceğim. Kilis'te kaçakçılık faaliyetlerini düzenleyen gayri resmî kanunlar yine dinsel göndermeler barındırıyordu. 'Kaçakçılık şeri-

atı’ hem dine atıfla kaçakçılık faaliyetlerine ilişkin hükümleri belirliyor hem de bu faaliyetlere katılanların haklarını ve yükümlülüklerini tanımlayarak devamlılığın güvencesini oluştuyordu. Muhtemelen kaçakçıların kendi kanunlarını şeriat olarak adlandırması, onların bu kanunları dinsel bir içerikle en az devletinkiler kadar muteber kılma gayretini anlatmıyor. ‘Şeriatın kestiği parmak acımaz’ deyişinde olduğu gibi, bu kanunlar aynı zamanda adaletin kesin teminatı olarak sunuluyor. Kilis’te şeriatı yürütenlerden bilgi almak mümkün değildi. Yine de şeriat hakkındaki konuşmalardan, bunun geçmişteki lonca tipi örgütlenmelere benzer, kaçakçılığı meslek olarak benimsemiş, şeriat hükümlerine uyma ya da uygulama anlamında güvenilirliğini ispatlamış kişiler olduğu anlaşılıyor.

Kayıtdışı alan kanuni çerçeveden yoksun olduğu için güvene dayalı ilişkileri öne çıkarır (Yükseker, 2004). Şeriatın katı cezaları özellikle birbirini ihbar, verilen söze uymama, hile karıştırma gibi, kaçakçıların kendi arasındaki güven ilişkilerini zedeleyici davranışları engellemeyi öngörüyordu. Aynı zamanda şeriat, sürdürülebilirliği sağlamak için içlerinden birine zarar gelmesi durumunda bunu telafi ediyor, yerel siyaset ve bürokrasi içindeki ilişkilerinden yararlanarak alt tabakayı himaye ediyordu. Örneğin Celal’le yaptığım görüşme, kaçakçılık şeriatının siyasi patronaj ilişkilerini vurguladı. Bu ilişkiler Celal’i öğretmen olarak yapması gereken zorunlu hizmet atamasından kurtarmış ve onun ailesinin yanında kalmasını sağlamıştı:

Celal: Kaçakçılıktan hisse yiyenlerin [hakkı korunur]. Mesela kaçığa giderken mermi yemiş, onun hastanede bakımı. Onu işe götürenlere bu adama hastanede bakacaksın, ailesine bakacaksın derler. Bu gibi mağduriyeti önlemek için şeriatlar olurdu.

– O anlamda daha az kazanan insanın da hakkı korunur, öyle mi?

Celal: Tabii, tabii öyle. Resmî işlere müdahale edemezler. Fakat protokole girerler. Belediye, il encümeninde sürekli bu adamlardan var. Niye? Paralı adamlar, zengin adamlar. [Köyün adını veriyor]’den İhsan il encümenindeydi. Benim [zorunlu hizmet] tayinimi kaldırdı, buralara verdirdi.

Bu örnekler kaçakçılığın bir geçim stratejisi olarak benimsenmesinde hangi pratiklerin meşru görüldüğünü ve hangi ahlaki referanslarla desteklendiğini ortaya koyuyor. Kasabada kaçakçılığa anlamını veren şey, kaçakçılık yapanların yasayı ihlal etmesi değil, bu ekonomik faaliyet için verilen emek ve bu faaliyetin sosyal örgütlenmesiydi. Kaçakçılık pratiklerinin hangilerinin meşru olduğuna ilişkin ayrımlar kişinin katılımını düzenlememekle beraber, katılan herkesin kaçakçılığın kanunlarına uyması bekleniyordu. Dolayısıyla kasaba sakinlerinin iktisadi yeniden bölüşüme katılmakla kalmayıp bunun sosyal örgütlenmesini de gerçekleştirerek ahlaki ekonomi modelinin öngördüğü kolektifliği kurduğu söylenebilir.

Ne var ki, bu ahlaki ekonomi Kilis sınırında pirüpak bir görüntü sunmuyor. Galemba, kaçakçılığı ahlaki bir çerçevede ele alırken, yarattığı eşitsizlikleri ve

küçük ölçekli kaçakçılıkla şiddet gruplarıyla bağlantılı büyük ölçekli vurgunlar arasında giderek büyüyen bağlantıları karanlıkta bırakmamak gerektiğini hatırlatır (Galemba, 2012a: 6). Kilis'te kaçakçılık faaliyetlerinin Suriyeli tüccarlarla kurulan bağlantılar ve rüşvet mekanizmalarıyla büyük tüccarlar, kayıtdışı şirketler ve yerel iktidarlar tarafından kontrol edilmesi ahlaki ekonomiyi tanımlayan kolektif varoluş güvencesinin altını oyuyordu. 1960-1980 döneminde geçimini sağlamak için toprak sahiplerine bağımlı olan, ortakçılık ya da yarıcılıkla geçimini sağlayan topraksız köylüler sırtçılık yaparak hayat koşullarını iyileştirmiş, zanaate dayalı üretimde istihdam edilen yerli halk esnaflığa geçerek kazandıkları geliri arttırmış, kolluk gücü ve gümrük memurlarının düşük maaşlarını tamamlayacak ek gelir kapısı bulmuştu. Ama yaratılan rant kasaba sakinleri arasında eşitsiz dağılıyordu.

Sınır köylüleri ve küçük zanaat üreticileri, kaçakçılıkla birlikte geleneksel üretimden çıkıp istihdam edildiler ama bu defa da 'patronlara' çalıştılar. Örneğin Mevlüt'ün sözleri özellikle sırtçıların geçinmek için yerel iktidar ilişkilerinden beslenen kaçakçı ağaları gibi yeni paternalist otoritelerin sömürüsüne tabi olduğunu ortaya koyuyordu: "Sırtçı dediğin hamal. Patron yiyor yiyor kebabı, bulaşığını da sen yala". Bazen sırtçılar sadece patronun malını mayınlı alandan geçirmekle kalmıyor, aynı zamanda patronun 'adamı' olarak rakı masasını hazırlamaktan mangalını hazırlamaya bütün ayak işlerine bakıyordu.

Görüşmecilerin vurguladığı üzere kaçakçılık 'organize' bir işti. Kilisliilerin gayet yerinde bir şekilde 'şirket' diye adlandırdığı, sözlü taahhütler etrafından kurulan ortaklıklar tarafından yürütülüyordu. Bu kayıtdışı şirketlerden 'sehim yiyenler', yani kârdan pay alacak sermaye ortakları, kan bağı olan akrabalar olduğu kadar aile dışından kimseler de olabiliyordu. Şirketler, 'ana' denilen şirket başkanının önderliğinde Suriye'deki tüccarlarla ilişkilerin kurulması, aracı tüccarlara verilecek komisyon ve sınır karakolu veya gümrüğe verilecek rüşvet pazarlığının yürütülmesi, kaçak malın ülke içinde pazarlanmasıyla ya da büyük şehre ulaştırılmasıyla ilgileniyordu.

Keza daha önce değinilen *Milliyet* haberinde görüldüğü gibi bu gruplar, bazı durumlarda kamu görevlilerini veya rakiplerini tehditle riski bertaraf etmeye çalışıyordu. Girişilen kaçakçılık faaliyeti ne kadar riskliyse kâr marjı da o kadar yüksekti. Bu yüzden riskin yüksek olduğu alanlarda az sayıda şirketin rantı tekelleştirme ve şiddete başvurma eğilimi de güçleniyordu. Kayıtdışı faaliyetlerin ticarete azalan kâr marjları yüzünden kentsel imar rantlarına yöneldiği 1980 sonrasında bile şiddet rant paylaşımında etkili olmayı sürdürmüştür. Son otuz yılda kasabanın belediye başkanlarına yönelik silahlı saldırı ve cinayet girişimleri –ki yedisi başarılı olmuştur– bunun göstergesidir.²⁸

28 Şiddetin kentsel rantın paylaşımına yönelmesine ulusal basında çıkan haberler de dikkat çekiyor; bkz. "Kilis'te Uğursuz Koltuk: 32 Yılda 7 Kişi Öldürüldü", *Radikal*, 10 Aralık 2009. En son 2005 yılında belediye başkanının öldürülmesi, zanlının yakalanamaması yüzünden CHP'nin devleti ihmalle suçlamasına ve "kolluk yapılanması, Mülki İdare Birimleri, Cezaevi Yönetimi ve

Sonuç yerine: Ahlaki ekonomiden ekonomik vatandaşlığa

Bu makale kayıtdışı faaliyetlerin Kilis sınırında hem sosyo-ekonomik hareketlilik hem iktisadi bir yeniden bölüşüm mekanizması olarak işlediğini gösteriyor. Sınırdaki faaliyetlerin ahlaki ekonomi oluşturup oluşturmadığı, cevabı kolay verilebilecek bir soru değil. Öncelikle Kilis örneği, ülkenin coğrafi çeperlerindeki ticari faaliyetlerin hiç de yoksulların geçimiyle sınırlı marjinal ekonomiler olmadığını, yaratılan servetin Zürih, Beyrut ve İstanbul gibi ticaret ve finans merkezleriyle kurulan bağlara dayandığını ortaya koyuyor. Koyuncu ailesinin hikâyesinde görüldüğü gibi finansal zenginleşme, Kilis'te aile şirketlerinin tekelleşme eğilimlerini güçlendiriyor ve kasabadaki kayıtdışı alanı büyük tüccarlar, şirketler ve yerel iktidarların kontrolüne sokuyor. Rant paylaşımının eşitsiz karakteri ve şiddetle bağlantısı bu faaliyetleri yerli halkın kolektif varoluşuna dayalı bir ihtiyaç ekonomisi olmaktan çıkarıyor.

Diğer taraftan, bu kayıtdışı alanın alt sınıflara yayılan iktisadi yeniden bölüşüm ilişkileri temelinde bir ahlaki ekonomi yarattığı savunulabilir. Kayıtdışı ticaret 1960-1980 arası ithal ikameci sanayileşme döneminde yatırımlardan yoksun kalan kasabada geleneksel tarım ve zanaat üretiminde çalışan emek gücüne alternatif ya da zorunlu bir istihdam alanı sunuyor. 1980 sonrası neoliberal rejim dönemindeyse servetin Kilisli yeni zenginlerden kasaba yoksullarına sosyal yardımlar ve hizmetler aracılığıyla transferi söz konusu. Bu hayırseverlik pratiklerinin devlet güvenceli işin, bir haktan ziyade ayrıcalığa dönüştüğü, köylülüğün çözüldüğü ve sosyal yardımlara erişimin siyasi patronaj aracılığıyla dağıldığı koşullarda, sınırlılıklarına rağmen iktisadi yeniden bölüşümün önemli araçlarını oluşturduğuna inanıyorum.

Kuşkusuz Kilis'teki kayıtdışı alanın iktisadi yeniden bölüşümü sağladığı, hatta bu bölüşümün formel piyasanın dışında kalan karşılıklı ilişkileri aracılığıyla gerçekleştiğini söylemek, kayıtdışı alanın ahlaki ekonomi yarattığını söylemek için yetersiz kalıyor. Kilis sınırından kaçak altın, döviz ve mal girişinin ya da bu metallerin el altından satıldığı yurtiçi piyasaların ortaya çıkışının, 1960-1980 arası korumacı devlet politikaları ve düzenlemelerinin başarısızlığı olarak değerlendirilemeyeceğini belirttim. Aksine sınır odaklı bir bakış açısıyla, kasaba sakinlerinin farklı gümrük rejimleri arasındaki fiyat farkı, döviz kuru ve talep yapılarından fayda sağlayarak devletin kayıtdışı alan ve sınıraşırı hareketler üzerindeki düzenlemelerine direndiğini ileri sürdüm. Kasabalılar devletin düzenleyici otoritesini bozmakla kalmayıp, devletin neyin nizamı, neyin kaçak olduğuna ilişkin ayrımlar temelinde belli ekonomik pratikleri kriminalize etmesine de karşı koymuştur. Kayıtdışı faaliyetler devletin dayattı-

bağlı birimlerde mevcut olan hukuk dışı yapılanmaların ... yasaya aykırı himayelerin ve sorumluların saptanması" için meclis araştırma önergesi vermesine sebep olmuştur. Bkz. Atilla Kart ve arkadaşlarının 15.5.2008 tarihinde verdiği 10/195 sayılı Meclis Önergesi.

ğı suç ve suç ahlakına karşı, topluluğun değerleri üzerinden meşrulaştırılmıştır. Yereldeki güç yapıları, devletin idari düzenlemeleri, kaçakçılığın kuralları ve dinsel değerlere atıfta bulunan normatif bir düzen, kaçakçılığın bir iş olarak kabul görmesini sağlar.

Scott'un geliştirdiği ahlaki ekonomi kavramı toprak sahipleriyle köylüler arasındaki paternalist otoriteye yer vererek güç ilişkilerine alan açmıştır. Yine de Scott ahlaki ekonomiyi köylülerin tarımda kâr maksimizasyonuna direnişi temelinde kapitalist piyasa karşısında konumlandırır. Buradaki aktarılan örnekte ise ahlaki ekonomi piyasa ve devlet karşıtlığı içinde inşa edilen özerk ve muhalif bir alan tanımını yitirir. Kilis örneği, bize ahlaki ekonomiyi ideal bir model olarak almayıp, kayıtdışı alanı homojen ve yekpare bir şekilde tanımlamamayı salık verir. Kayıtdışı, devlet, çıkar grupları ve şiddetle bağlantılı olduğu kadar alt sınıfların yardımlaşma ve dayanışma pratiklerine de açılan karmaşık, çok yönlü ve çelişkili bir alandır.

Belki de kayıtdışı faaliyetlere bakarken mevcut piyasa düzenine 'dışsal' bir direnişi aramak yerine, devletin vatandaşlarıyla kurduğu mali ilişkideki hak ve sorumlulukların tanımını değiştiren 'ekonomik vatandaşlık' (Roitman, 2007) pratiklerini incelemek, yığınların ahlaki ekonomisini anlamak için daha iyi bir yoldur. Özellikle neoliberal rejim devletin mali olarak altını oyması, vatandaşların kendi geçim kaynaklarını yaratmak için başvurduğu sinik, sıradan, bireysel stratejileri daha önemli kılar. Örneğin Kilis'te vergi ödememek, bireyi vatandaşlık haklarından mahrum eden bir eylem olarak görülüyor. 1980 sonrası dönemde Kilis'te küçük çaplı sigara, içki kaçakçılığı yapanların bunu geçmişten farklı olarak kendi tüketim hakkıyla ilişkilendirerek bu tüketim mallarındaki aşırı vergiye bir itiraz olarak meşrulaştırdığını gözlemleyebiliyoruz.

Buradan bakıldığında 17 Aralık Operasyonu sonrası ortaya çıkan manzara şaşırtıcı olmasa gerekir. Devletin en üst kademelerindeki yolsuzluğun toplumun önemli bir kesiminde infial yaratmaması, kayıtdışı faaliyetlerin ülkemizde iktisadi yeniden bölüşüm mekanizması olarak normalleştiği göstermiyor mu? Bu retorik sorunun, yolsuzlukla mücadelede yığınlara seslenen bir ekonomik adalet talebini imkânsızlaştırdığı iddia edilebilir. Hiç de değil. Yığınların ahlaki ekonomisine bakmak, aksine, ekonomik adalet talebini insan davranışının ahlakı üzerine değil, geçim hakkı üzerine kurmak gerektiğini hatırlatıyor. Kayıtdışı alanın kerameti bize devletin sosyal mekanizmaları çöktüğünde alt sınıfların kendi ekonomik kaderlerini kendilerinin nasıl tayin etmeye çalıştığını göstermesidir. Bu yüzden, yolsuzluğa karşı mücadelede yığınları doğruyla yanlış ayırmaya davet etmek yerine, onlara alternatif ekonomi önerileriyle seslenmenin tam zamanıdır.

KAYNAKÇA

- Andreas, P. (2011) "Illicit Globalization: Myths, Misconceptions, and Historical Lessons", *Political Science Quarterly*, 126(3): 403-425.
- Bebekoğlu, S. ve Tektuna, M. (2008) *Kilis Kültür Envanteri: Kentsel Mimari, Kırsal Mimari, Yazıt Eserleri*, Kilis Valiliği.
- Benjamin, W. (2002) *The Arcades Project*, Tiedemann, R. (der.), Harvard University Press.
- Berteaux-Wiame, I. ve Thompson, P. (1997) "The Familial Meaning of Housing in Social Rootedness and Mobility: Britain and France", Berteaux, D. ve Thompson, P. (der.), *Pathways to Social Class: A Qualitative Approach to Social Mobility* içinde, Oxford University Press, 124-182.
- Buğra, A. (2008) "The Immoral Economy of Housing in Turkey", *International Journal of Urban and Regional Research*, 22(2): 303-307.
- Das, V. ve Poole, D. (2004) "State and Its Margin: Comparative Ethnographies", Das, V. ve Poole, D. (der.), *Anthropology in the Margins of the State* içinde, School of American Research Press, Santa Fe.
- Galemba, R. (2008) "Informal and Illicit Entrepreneurs: Fighting for a Place in the Neoliberal Economic Order", *The Anthropology of Work Review*, 29(2): 19-25.
- Galemba, R. (2012a) "Taking contraband seriously: Practicing 'legitimate work' at the Mexico-Guatemala border", *The Anthropology of Work Review*, 33(1): 3-14.
- Galemba, R. (2012b) "Corn is food, not contraband: The right to 'free trade' at the Mexico-Guatemala border", *American Ethnologist*, 39(4): 716-734.
- Galemba, R. (2013) "Illegality and Invisibility at Margins and Borders", *Political and Legal Anthropology Review*, 36(2): 274-285.
- Gates, C. (1989) "The Historical Role of Political Economy in the Development of Modern Lebanon", *Papers on Lebanon 10, Center for Lebanese Studies*, Oxford.
- Gelvin, J. L. (2006) "The 'Politics of Notables' Forty Years After", *Middle East Studies Association Bulletin*, 40(1): 19-29.
- Green, S. (2009) "Of gold and euros: locating value on the Greek-Turkish border", *EastBordNet COST Action IS0803 Working Paper*, 1-23.
- Gupta, A. (1995) "Blurred Boundaries: The Discourse of Corruption, the Culture of Politics, and the Imagined State", *American Ethnologist*, 22(2): 375-402.
- Hann, C. ve Beller-Hann, I. (1998) "Markets, morality and modernity in north-east Turkey", Wilson, T. W. ve Donnan, H. (der.), *Border Identities: Nation and State at International Frontiers* içinde, Cambridge University Press, 237-263.
- Hatip-Karasulu, H. A. (2005) *Making Sense of Mafia in Turkey: Conceptual Framework and a Preliminary Evaluation*, yayınlanmamış doktora tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Herzfeld, M. (2009b) "The cultural politics of gesture: Reflections on the embodiment of ethnographic Practice", *Ethnography*, 10(2): 131-152.
- Heyman, J. M. ve Howard, C. (2007) "Corruption in the U.S. Borderlands with Mexico: The 'Purity' of Society and the 'Perversity' of Borders," Nuijten, M. ve Anders, G. (der.), *Corruption and the Secret of Law: A Legal Anthropological Perspective* içinde, Ashgate, Aldershot, 191-217.
- Keyder, Ç. (1989) *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar*, İletişim, İstanbul.
- Khoury, P. S. (1990) "The Urban Notables Paradigm Revisited", *Revue du Monde Musulman et de la Mediterranee*, 55-56: 215-32.
1. Konyalı, İ. H. (1968) *Âbideleri ve kitâbeleri Kitâbeleri ile Kilis Tarihi*, Kilis Belediyesi.
- Mardin, Ş. (1973) "Center-Periphery Relations: A Key To Turkish Politics?", *Daedalus*, 102: 169-190.
- Naylor, R. T. (2004) "The Underworld of Gold", *Wages of Crime: Black Markets, Illegal Finance, and the Underworld Economy* içinde, Cornell University Press, 196-245.
- Nordstrom, C. (2000) "Shadows and Sovereigns", *Theory, Culture & Society*, 17(4): 35-54.
- Nordstrom, C. (2001) "Out of Shadows", Callagy, T., Kassimir, R. ve Latham, R. (der.), *Intervention and transnationalism in Africa: Global-local Networks of Power* içinde, Cambridge University Press, 216-239.
- Ökkeş, K. (1994) *Kilis Yöresinin Coğrafyası*, Kilis Kültür Derneği, Ankara.
- Öniş, Z. (2004) "Turgut Özal and His Economic Legacy: Turkish Neoliberalism in Critical Perspective" *Middle Eastern Studies*, 40(4): 113-134.

- Öniş, Z. ve Webb, S. B. (1994) "Turkey: Democratization and Adjustment from Above", Haggard, S. ve Webb, S. B. (der.), *Voting for Reform: Democracy, Political Liberalization and Economic Adjustment* içinde, Oxford University Press, New York, 128-184.
- Özgen, N. (2005) "Sınırın İktisadi Antropolojisi: Suriye ve Irak Sınırlarında İki Kasaba", Kümbetoglu, B. ve Birkalan-Gedik, H. (der.), *Gelenekten Geleceğe Antropoloji* içinde, Epsilon Yayınları, İstanbul, 100-129.
- Parizot, C. (2014) "An Undocumented Economy Of Control: Workers, smugglers and State authorities in Southern Israel/Palestine", Anteby-Yemini, L., Baby-Collin, V., Mazzella, S., Mourlane, S., Parizot, C., Regnard, C. ve Sintès, P. (der.), *Borders, Mobilities and Migrations. Perspectives from the Mediterranean, XIX-XXIst century* içinde, Peter Lang, Brüksel, 93-112.
- Pelkmans, M. (2006) *Defending the Border: Identity, Religion, and Modernity in the Republic of Georgia*, Cornell University Press.
- Reeves, M. (2007) "Unstable objects: corpses, checkpoints and 'chessboard borders' in the Ferghana valley", *Anthropology of East Europe Review*, 25(1): 72-84.
- Roitman, J. (1990) "The Politics of Informal Markets in Sub-Saharan Africa", *Journal of Modern African Studies*, 28(4): 671-666.
- Roitman, J. (2000) "Economie morale, subjectivité et politique", *Critique Internationale*, 6(6): 48-56.
- Roitman, J. (2001) "New Sovereigns? Regulatory Authority in the Chad Basin" Callaghy, T., Kassim, R. ve Latham, R. (der.), *Intervention and Transnationalism in Africa: Global-Local Networks of Power* içinde, Cambridge University Press, 240-266.
- Roitman, J. (2004b) "The Garrison-Entrepôt: A Mode of Governing in the Chad Basin", Ong, A. ve Collier, S. J. (der.), *Global Assemblages: Technology, Politics, and Ethics as Anthropological Problems* içinde, Wiley-Blackwell.
- Roitman, J. (2004) "Productivity in the Margins: the Reconstitution of State Power in the Chad Basin", Poole, D. ve Das, V. (der.), *Anthropology at the Margins of the State* içinde, School of American Research Press, Santa Fe.
- Roitman, J. (2006) "The Ethics of Illegality in the Chad Basin" Comaroff, J. ve Comaroff, J. (der.), *Law and Disorder in the Postcolony* içinde, University of Chicago Press, 247-272.
- Roitman, J. (2007) "The Right to Tax: Economic Citizenship in the Chad Basin", *Citizenship Studies*, 11(2): 187-209.
- Sağlam, H. (1991) *Türkiye'de Altın Ticareti* yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi.
- Sayarı, S. (2011) "Clientelism and patronage in Turkish politics and society", Toprak, B. ve Birtek, F. (der.), *The Post Modern Abyss and the New Politics of Islam: Assabiyah Revisited Essays in Honor of Şerif Mardin* içinde, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 81-94.
- Schendel van, W. ve Abraham, I. (2005) "Introduction: The Making of Illicitness", Schendel, van W. ve Abraham, I. (der.), *Illicit Flows and Criminal Things: States, Borders, and the Other Sides of Globalization* içinde, Indiana University Press, 1-37.
- Schendel van, W. (2005) "Spaces of Engagement: How Borderlands, Illicit Flows and Territorial States Interlock", Schendel, van W. ve Itty, A. (der.), *Illicit Flows and Criminal Things: States, Borders, and the Other Side of Globalization* içinde, Indiana University Press, Bloomington, 38-68.
- Scott, J. (1976) *The Moral Economy of the Peasant Rebellion and Subsistence In Southeast Asia*, Yale University Press, New Haven ve Londra.
- Yükseker, D. (1997) "Shuttling Goods, Weaving Consumer Tastes: Informal Trade between Turkey and Russia", *International Journal of Urban and Regional Research*, 31(1): 60-72.
- Yükseker, D. (2004) "Trust and Gender in a Transnational Market: The Public Culture of Laleli, İstanbul", *Public Culture*, 16(1): 47-65.
- Yükseker, D. (2003) *Laleli-Moskova Mekiği: Kayıtdışı Ticaret ve Cinsiyet İlişkileri*, İletişim.